יישוב מהתקופות הרומית והביזנטית בח׳ירבת אל־בורג׳

אילן פרץ ופרחיה נחשוני

בחודשים יולי–אוגוסט 2006 נערכה חפירת בדיקה בח׳ירבת אל־בורג׳ (רי״ח 46–86/59429–19071, רי״י 46–86/09429–14071; פרץ ונחשוני 2009; איור 1).[1] האתר שוכן בתחום העיר בית גוברין (אלבתרופוליס), בבקעת יבל שלמרגלות הרי חברון, בדרום שפלת יהודה (שטרן תשמ״ח:14). הוא נמצא כ־500 מ׳ מדרום־מערב לכפר אל־בורג׳ ובמרחק קילומטר אחד מדרום לתל בית מרסים. באזור עברה הדרך הקדומה באר שבע – חברון – בית גוברין (פרץ ונחשוני 2009). בקעת יבל מכוסה סלעים מגיל סנון (קרטון וחוואר מתצורת תקייה ותצורת ע׳ארב) שאפשרו התפתחות של עמקים (דן תשמ״ח:51; קליין תשמ״ח:32).

לאחר חורבן הבית הראשון התיישבו באזור אדומים; מאז ובמשך כל ימי הבית השני נקרא האזור ״אידומיאה״. לאחר מרד בר כוכבא שונה שמו במקורות היהודיים ל״דרום״, ״הדרום״ ו״דרומא״. באונומסטיקון של אבסביוס (המחצית השנייה של המאה הג׳ – המחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ) נקרא האזור ״דרומא״, ואלמקדסי (המאה הי׳ לסה״נ) מציין שמחוז בית גוברין נקרא א־דרום (אורמן תשמ״ח:24–27; ר׳ שם הפניות למקורות הקדומים).

את האתר הנדון סקרו במאה הי״ט גרן, וכן קי׳צנר וקונדר. בימי המנדט הבריטי ביקרו שם ג׳ונס והמילטון, ולאחר 1967 הוא תועד בסקר יהודה (כוכבי תשל״ב:72, אתר 203). המקום ידוע גם בשם בירכת אבו א־טעוק או קלעת אל־בורג׳ (ארכיון רשות העתיקות, תיק מנדטורי 40); האחרון מרמז למצודה הצלבנית (castrum ficuum; מצודת התאנים) מהמאה הי״ב לסה״נ שנמצאת בתחומי הכפר אל־בורג׳ (קלונר 1982:254–256). גרן (תשמ״ב:249–250) ביקר בבאר שנמצאת בקרבת מקום לפני שטיפס לחורבה שהייתה נטושה.

בסקרים קודמים שנערכו באזור התמקדו הסוקרים במצודה הצלבנית ובחפיר, ולא בעמק שבו נערכה החפירה הנדונה. בסוף 2004 ובתחילת 2005 נחפרו מתקנים אחדים על מדרונות הגבעה, ליד קבר שייח׳ אבו א־טעוק, שמצפון־מזרח לחפירתנו (היימן 2009). בחפירה המדווחת נפתחו שני שטחים (A ו־B; איור 2), שיתוארו להלן.

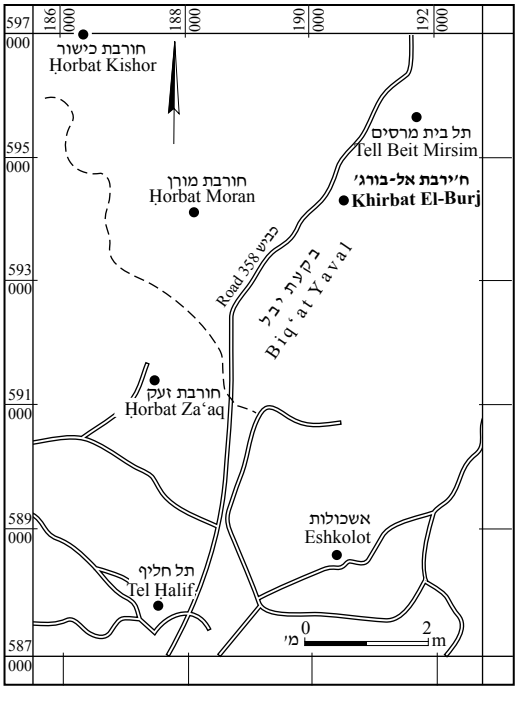

איור 1. מפת איתור.

החפירה

שטח A

בשטח זה (כ־94 מ״ר) נחשף מבנה — ובו כנראה בית מרחץ — שהובחנו בו שני שלבי בנייה וכן שרידי קירות וברכה (תכנית 1; איור 2:E2–E0).

המבנה

שלב 1 (סוף המאה הג׳ – סוף המאה הד׳ לסה״נ). המבנה, שנחשף חלקית, בנוי מאבנים מהוקצעות, גדולות (0.50 × 0.55 × 1.00–1.30 מ׳). נחפרו

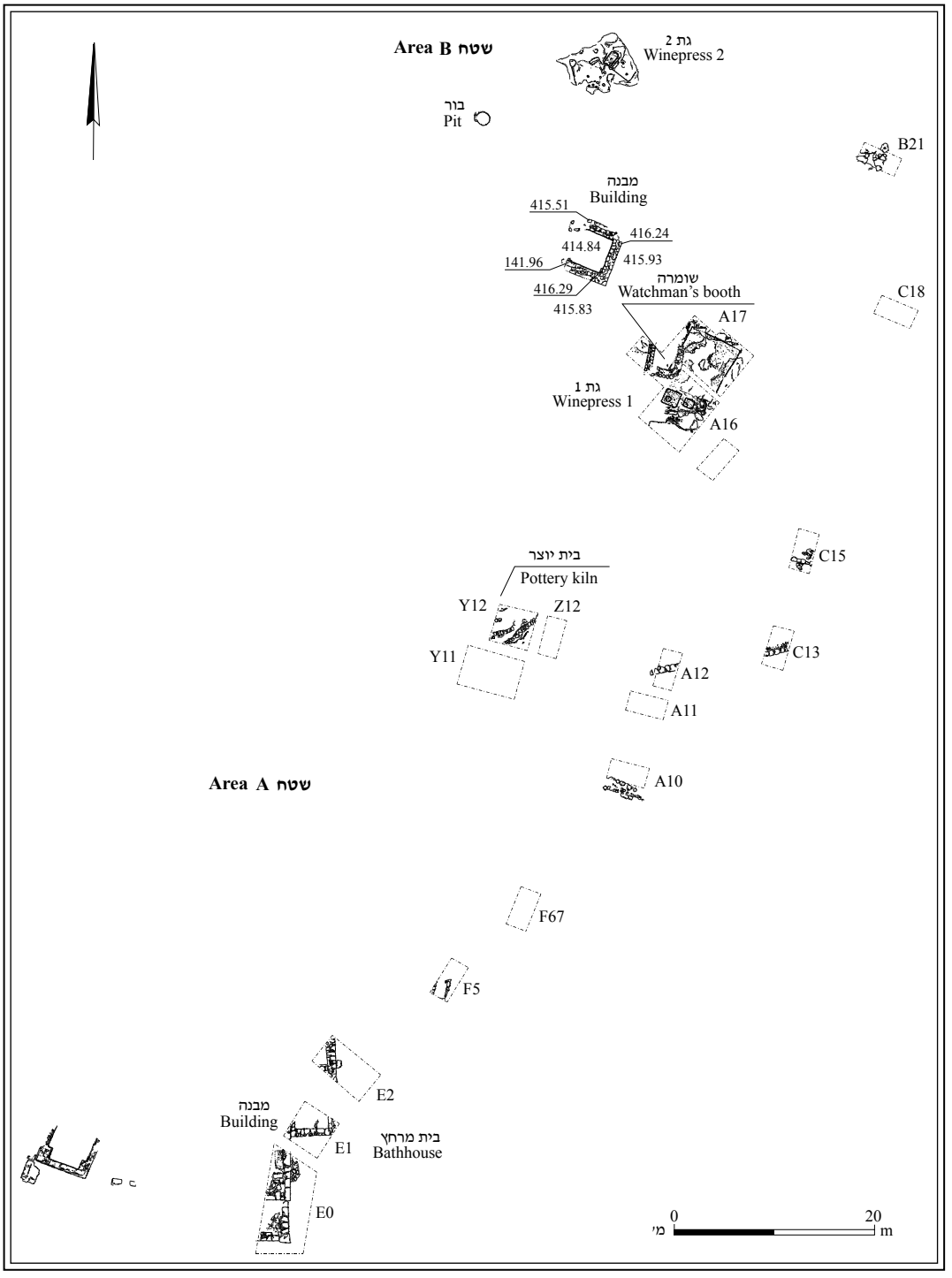

איור 2. שטחי החפירה.

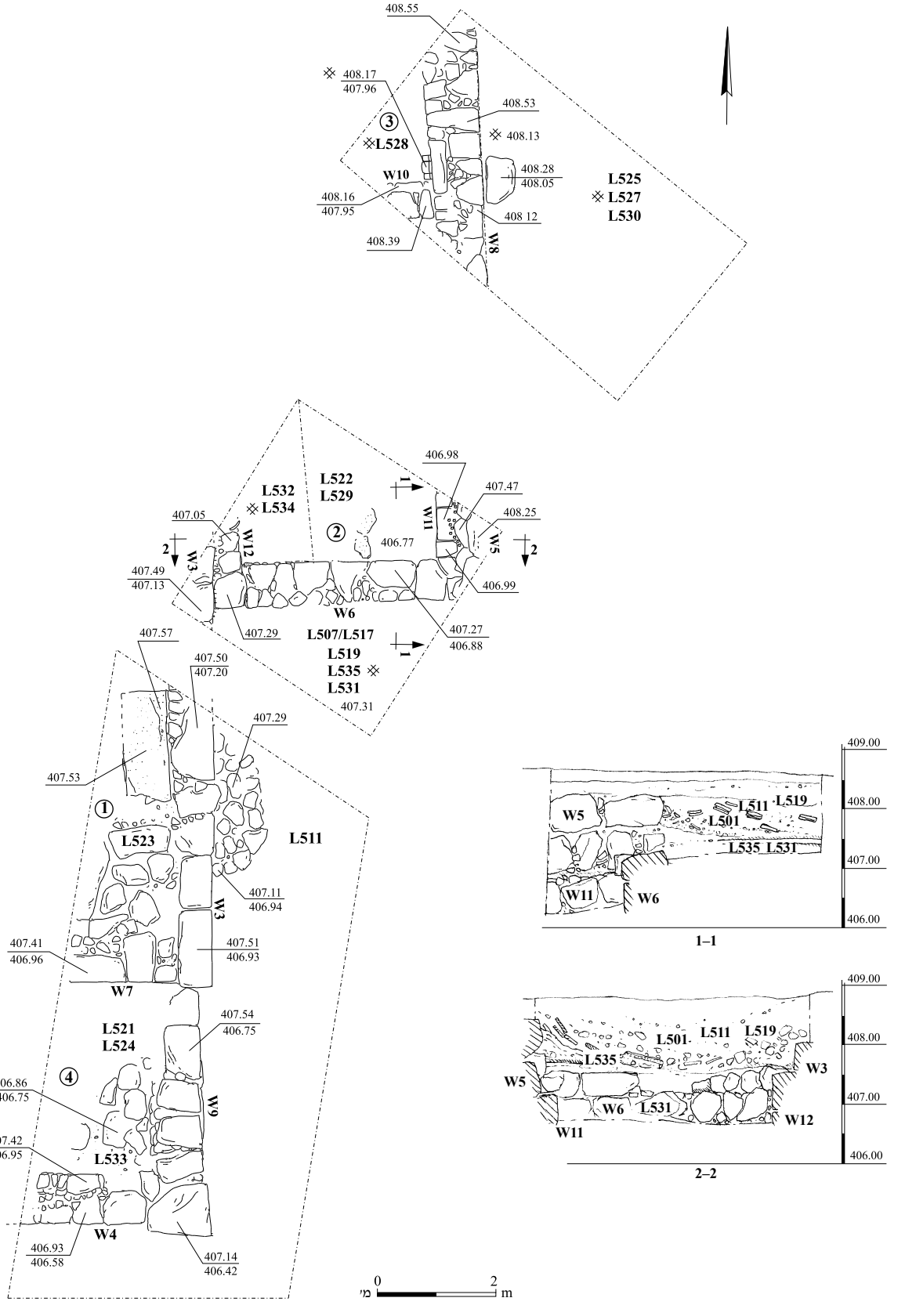

תכנית 1. שטח A: המבנה, תכנית וחתכים.

איור 3. שרידי רצפה בחדר 1, מבט לדרום.

שלושה חדרים. מחדר 1 נחשפו שני קירות היוצרים פינה (W3: כ־7.5 מ׳ אורך, 0.8 מ׳ רוחב; W7: 1.2 מ׳ אורך, 0.8 מ׳ רוחב), ובו משטח מטויח וכמה אבני גוויל ששימשו תשתית לרצפה (L523; איור 3).

חדר 2 נמצא במפלס נמוך מזה של חדר 1 (תכנית 1: חתך 2–2); קירותיו בנויים מאבנים מהוקצעות למחצה (0.5 × 0.8 × 0.4 מ׳). קירות 12 ו־11 (כ־1.7 מ׳ אורך, כ־0.6 מ׳ רוחב) יוצרים פינה עם קיר 6 (3.5 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ רוחב; איור 4). קיר 6 בנוי מאבנים מהוקצעות בפן הפנימי, ואילו הפן החיצון בנוי אבני שדה. קיר 11 בנוי אבנים מהוקצעות מלוכדות בבוץ, שהונחו לאורך ולרוחב, לסרוגין; מעליו נבנה קיר 5 הבנוי מאבנים גדולות, שאינן מהוקצעות (כ־1.5 מ׳ אורך; איור 5; תכנית 1: חתכים 1–1, 2–2). על הרצפה (L534), העשויה חרסית ובה מעט תלכידי גיר, נמצא מפלס אפר ובתוכו חרסים (L532), התחום במפולות של לבנים ואבנים גדולות (L529).

מדרום לחדר, מעל מפלס חומר לבנים (L531), נחשפה רצפת גיר כתוש (L535; תכנית 1: חתך

איור 4. קיר 6 בחדר 2, מבט לדרום.

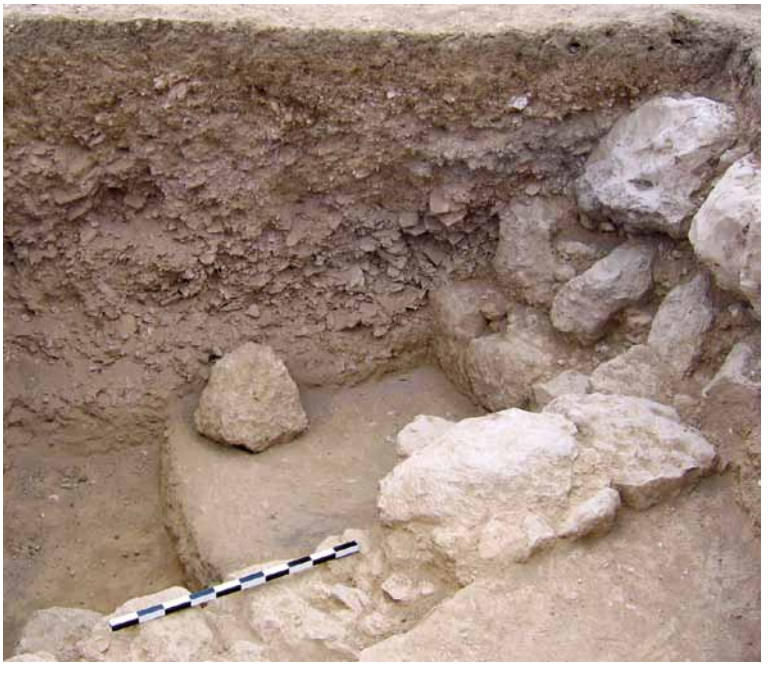

איור 5. קיר 5 ושכבת הפסולת וההרס (בחתך) בחדר 2, מבט לצפון־מזרח.

איור 6. פריטים אדריכליים וחלקי רצפת פסיפס במבנה.

איור 7. חדר 3, מבט לצפון־מזרח.

2–2). לרצפה זו קשור מפלס אבנים שניגש לקיר 3 ממזרח. החדר והרצפה שמדרום לו (L522, L507/L517, L519) כוסו בהריסות ובפסולת, שעיקרה צינורות חרס — המלמדים אולי שהמבנה היה בית מרחץ — אריחי חרס, חלקי רצפת פסיפס לבן (איור 6) וכלי חרס וזכוכית שהושלכו כנראה מאגפים אחרים של המבנה בעקבות שיפוץ או שוד אבנים. האפר שנמצא בחדר הוא כנראה שריד ממערכת ההסקה של בית המרחץ.

מחדר 3 (איור 7) נחשפו שני קירות (W8: 4 מ׳ אורך, 0.9 מ׳ רוחב; W10: 1 מ׳ אורך, 0.9 מ׳ רוחב), הבנויים אבני גיר, מהוקצעות ברובן, בגודל אחיד (0.40 × 0.55 × 0.30 מ׳). כמה מן האבנים ארוכות יותר, והן שולבו לאורך הקיר או לרוחבו,

איור 8. חדר 4, מבט למערב.

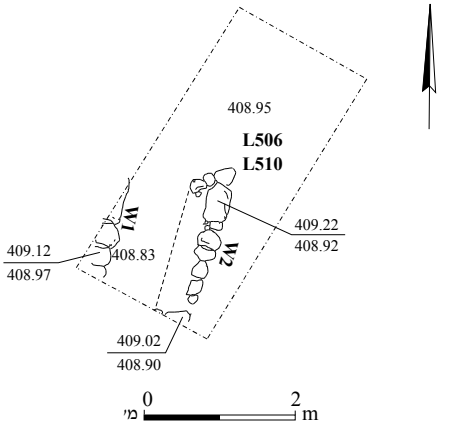

תכנית 2. שטח A: שרידי קירות 1 ו־2.

ולוכדו בבוץ. קירות אלו קדומים לקיר 11 (חדר 2). בגלל החפירה המצומצמת, אין אפשרות לקבוע אם קיר 8 הוא המשכו של קיר 5, שנבנה מעל קיר 11. כלי החרס שנמצאו בשלושת החדרים (איורים 13–15) תוארכו לתקופה הרומית המאוחרת, למעט שתי ידיות קנקן מהתקופות הממלוכית–העות׳מאנית שנמצאו על פני השטח (איור 15: 4, 5).

שלב 2 (המאה הה׳ לסה״נ). בשלב זה נבנה חדר 4 (איור 8), מדרום לחדר 1. שניים מקירותיו נחשפו: קיר 9 (4.1 מ׳ אורך, כ־1 מ׳ רוחב), שממנו שרד רק הפן החיצון הבנוי אבני גיר גדולות מהוקצעות (0.4 × 0.5 × 0.7 מ׳); וקיר 4 (כ־2 מ׳ אורך, כ־0.85 מ׳ רוחב), הבנוי משתי שורות של אבני גיר מהוקצעות, גדולות (0.25 × 0.40 × 0.60 מ׳) וגם קטנות, שביניהן מילוי של אבנים קטנות. החדר נמצא מלא באבנים במגוון גדלים (L533, L524) ובכלי חרס מהתקופה הביזנטית (איור 16, להלן).

מצפון למבנה נחשפו שני קירות מקבילים (תכנית 2; איור 2: W1; F5: 1 מ׳ אורך, לפחות 0.38 מ׳ רוחב; W2: 2.2 מ׳ אורך, 0.2–0.6 מ׳ רוחב) הם היו כנראה חלק מקיר אחד רחב שאבניו הגדולות נשדדו. הקירות בנויים אבני שדה בינוניות וקטנות, והשתמרו לגובה שני נדבכים. לא נחשפה רצפה. מפאת החפירה המצומצמת, לא הוברר אם הם קשורים למבנה. במילויים שכיסו את הקירות (L506) או שהתייחסו אליהם (L510) נתגלה ממצא קרמי, המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת (איור 17, להלן).

הברכה

ממערב למבנה, מחוץ לתחומי החפירה (תכנית 3; איור 2) תועדה, ללא חפירה, ברכה בת שתי קומות (כ־3 מ׳). לקומה העליונה (4.0 × 5.5 מ׳; 1 מ׳ גובה השתמרות) רצפת פסיפס לבנה, ובקירותיה המטויחים בטיח הידראולי שולבו שברי קנקנים. הקירות בנויים מאבני גזית גדולות ומאבנים קטנות מלוכדות במלט. מדרום למבנה יש שקע עמוק, המרמז אולי על קיומה של באר אנטיליה במקום. אין אפשרות לתארך את הברכה.

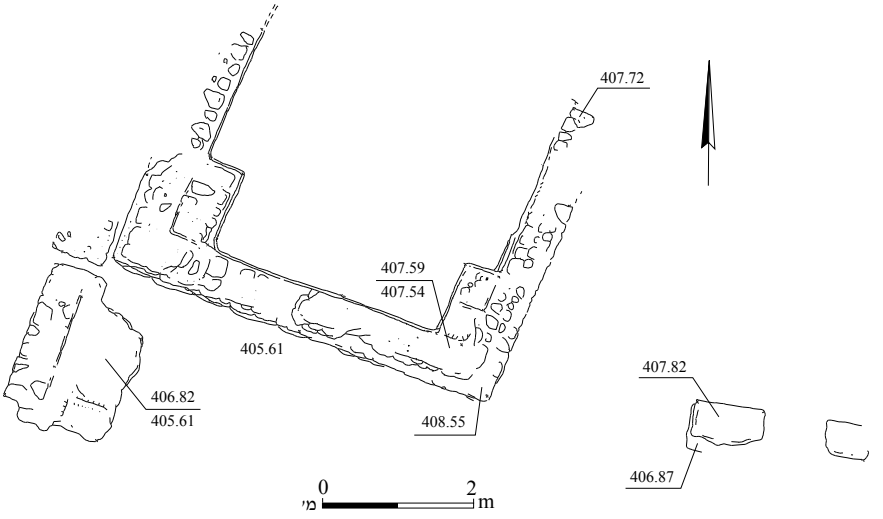

תכנית 3. שטח A: הברכה.

שטח B

בשטח זה (כ־170 מ״ר) נמצאו השרידים הקדומים ביותר בחפירה. בריבוע A17 נחשפו מדרגות חצובות ומטויחות בטיח אפור–לבן, השייכות למתקן חצוב בסלע, צמוד לפתח מערה (L671; תכנית 4: חתכים 1–1, 2–2; איור A17:2); המערה והמתקן לא נחפרו. בפתח המערה נמצאו קערה מהתקופה הכלקוליתית הקדומה, קנקן מתקופת הברונזה התיכונה 2, משקולת נול וכַּן מעוגל מאבן (איור 18:1, 2, 21, 22). מעל פתח המערה והמתקן נבנה חלקה הדרומי של גת גדולה (גת 1; ריבוע A16, להלן).

גת 1

הגת מורכבת ממשטח דריכה גדול, בור ביניים ובור איגום (כ־50 מ״ר; תכנית 4; איורים A16:2, A17; 9). משטח הדריכה (L676; 5.3 × 6.5 מ׳) הותקן בחציבה ובבנייה על משטח הסלע העליון. השקעים בסלע מולאו באבנים קטנות, והוא טויח בשלוש שכבות של טיח אפור–לבן. הבורות מטויחים אף הם באותו טיח, ושונים זה מזה בגודלם: לבור הביניים, שדופנו בנויה בתוך המתקן המטויח (L622; 0.75 × 0.85 מ׳, עומק 1.2 מ׳; איור 10), פינות מעוגלות מעט, ובפינתו הדרומית־המערבית חצוב בור שיקוע (0.3 × 0.3 מ׳, עומק 0.15 מ׳). בדופנותיו הדרומית והמזרחית, בעומק 0.55 מ׳, חצובים שני שקעים מרובעים (0.15 × 0.15 מ׳), אולי מדרגות. שרידי מרזב או תעלה בדופן הצפונית הזרימו את העסיס ממשטח הדריכה לבור.

גם בפינה הדרומית־המערבית של בור האיגום (L664; 1.45 × 1.55 מ׳, עומק 1.98 מ׳; איור 11) נמצאו שקעים, אך כאן הם משולשים (0.3 × 0.3 מ׳, עומק החציבה 0.1 מ׳); הם מרוחקים 0.65 מ׳ ו־0.75 מ׳ משפתו. סמוך לפינה הדרומית־המערבית של הבור נמצא בסיס עמוד, חצוב בסלע ומטויח; ייתכן שנועד לתמוך בתקרה. בפינה הצפונית־המערבית נמצא בור שיקוע מעוגל (0.37 × 0.37 מ׳, עומק 0.19 מ׳). הגת תוארכה על סמך הממצא שנתגלה בה (איור 18:3–20) לתקופה שבין שני המרדים. היא יצאה מכלל שימוש והוסבה לבור אשפה במחצית השנייה של המאה הב׳ לסה״נ, לכל המוקדם.

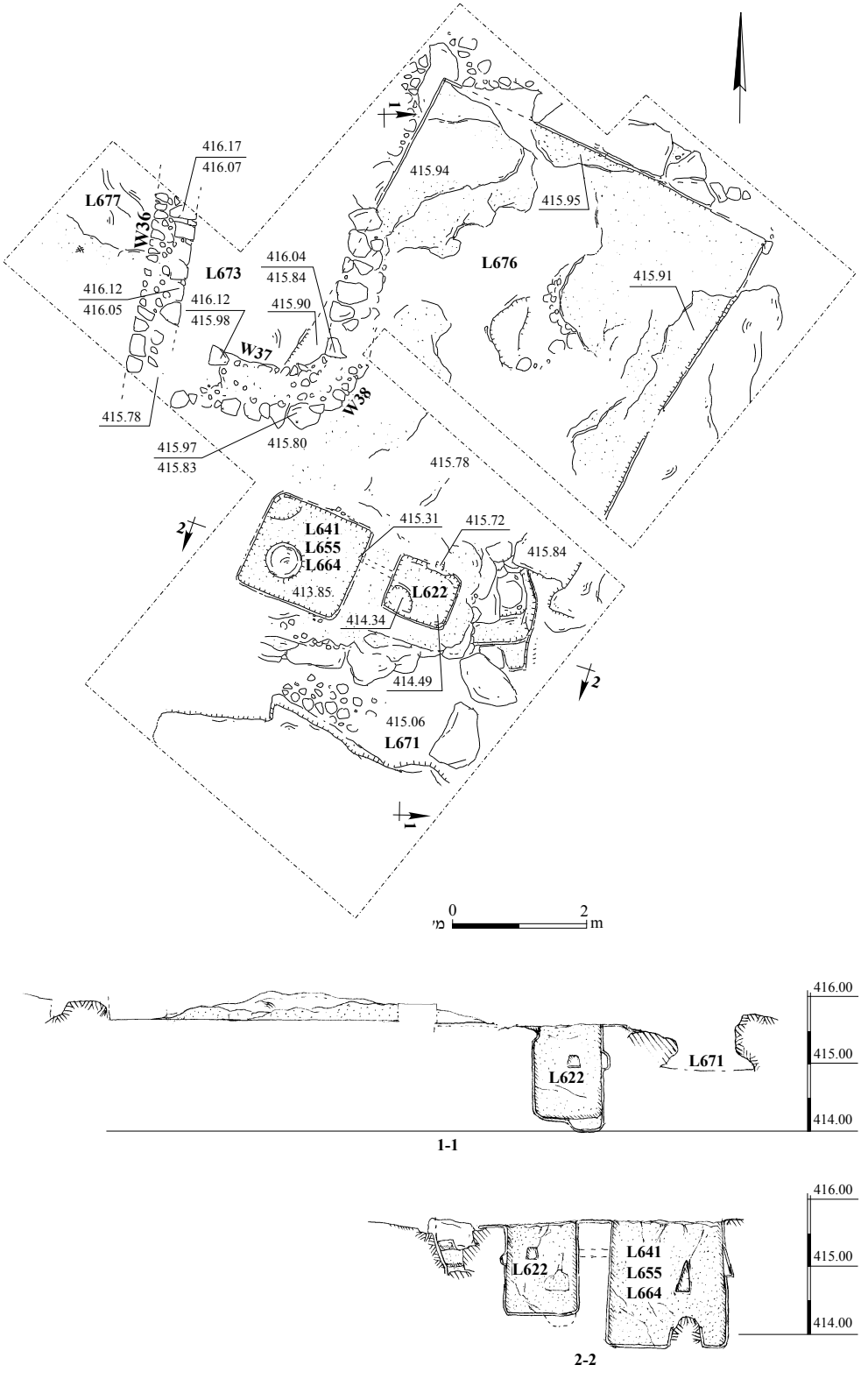

תכנית 4. שטח B: גת 1, המתקן המטויח, המערה והשומרה, תכנית וחתכים.

איור 9. גת 1, מבט לדרום.

איור 10. גת 1, דופן בור הביניים, בנויה בתוך המתקן המטויח, מבט למערב.

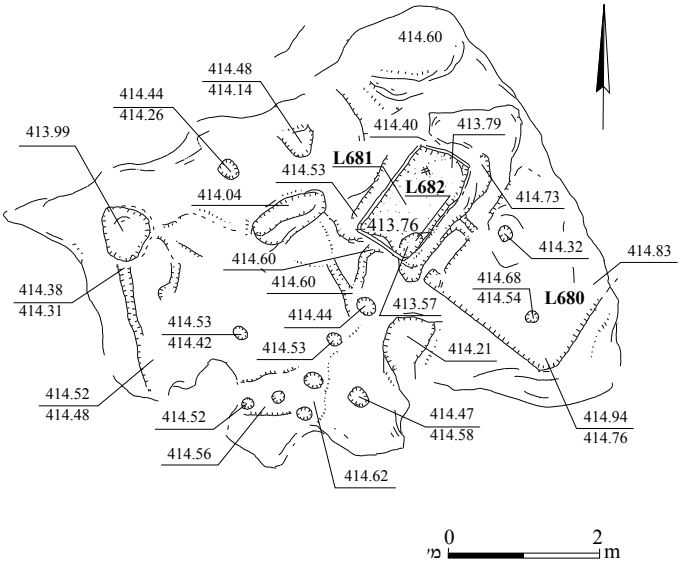

תכנית 5. שטח B: גת 2.

איור 11. גת 1, בור האיגום.

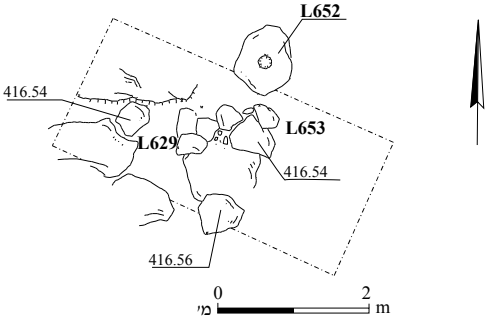

תכנית 6. שטח B: ספלולים.

שומרה

מעל גת 1, בעיקר מעל חלקו המערבי של משטח הדריכה, נחשפו שרידי מבנה, כנראה שומרה (L673; 2.00 × 2.25 מ׳; תכנית 4). שרדו שלושה קירות (W36, W37, W38; 0.7–0.9 מ׳ רוחב), הבנויים מאבני גוויל קטנות (0.03 × 0.05 מ׳), שהשתמרו לגובה נדבך אחד בממוצע. ממערב לקיר 36 נחשפה רצפת גיר כתוש (L677). הממצא דל מאוד, ותוארך לתקופה הביזנטית (לא אויר).

גת 2

הגת חצובה מצפון־מערב לגת 1 הגדולה, והיא מורכבת ממשטח דריכה רדוד (L680; 2 × 2 מ׳ בקירוב, עומק 0.18 מ׳; תכנית 5), שתעלה רדודה חיברה בינו לבור איגום מלבני (L681; 0.75 × 1.50 מ׳, עומק כ־0.8 מ׳). בפינתו הצפונית חצוב בור שיקוע (L682; 0.25 × 0.40 מ׳, עומק 0.19 מ׳). במשטח הדריכה וממזרח לגת (תכנית 6; איור B21:2) נמצאו ספלולים במגוון גדלים.

בית יוצר

מדרום לגת 1, במדרון הגבעה, נמצא בית יוצר לכלי חרס מהתקופה הביזנטית (L678; תכנית 7); רק חלק קטן ממנו נחפר. נחשפו שני קירות, הבנויים מאבני שדה בינוניות וקטנות ומעט אבנים מהוקצעות (W32: 4 מ׳ אורך, 0.4–0.8 מ׳ רוחב, 0.4–0.9 מ׳ גובה השתמרות; W33: 4 מ׳ אורך, 0.30–0.45 מ׳ רוחב, 0.7 מ׳ גובה השתמרות).

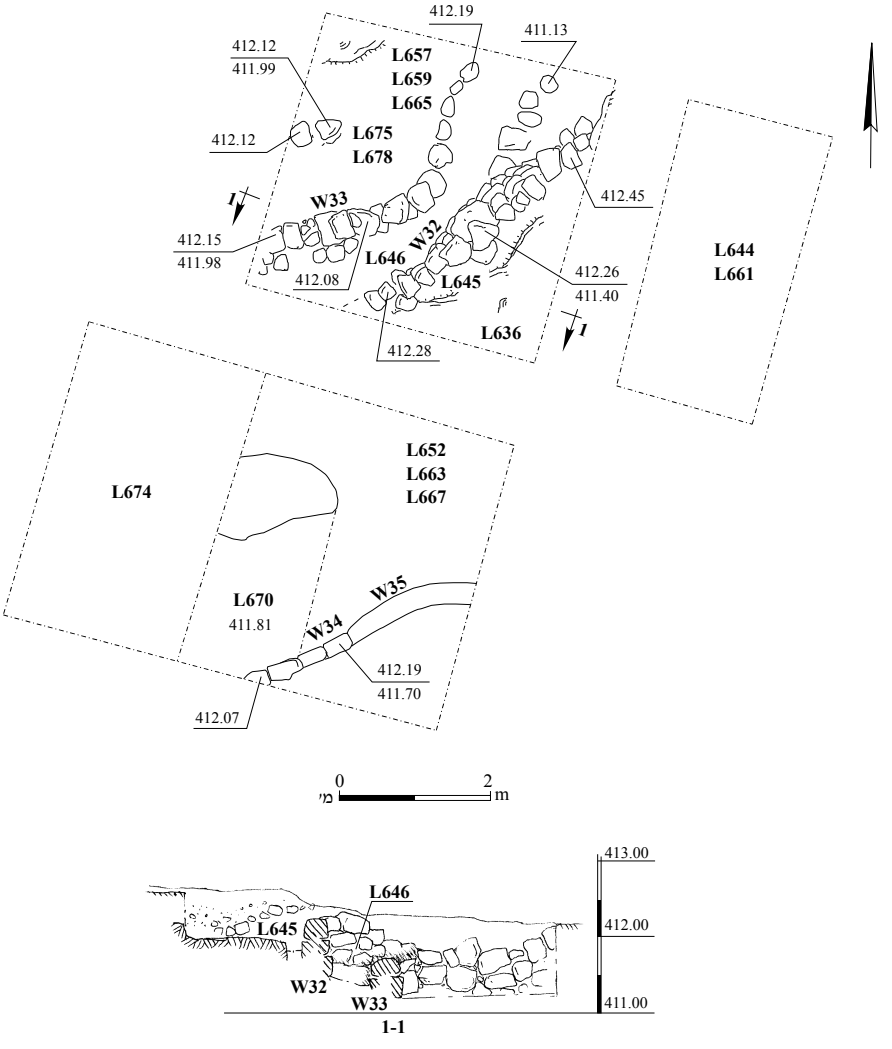

תכנית 7. שטח B: בית היוצר וכבשן הסיד(?), תכנית וחתך.

נראה שזהו מסדרון (L646) שהוביל לתא ההסקה של הכבשן (לא נחפר). הממצא, שנתגלה במילויים מעל הכבשן ובין קירותיו, מתוארך ברובו לתקופה הביזנטית (המאות הה׳–הז׳ לסה״נ), ובו גם פסולת כבשן (קנקנים וקדרות מעוותים), רעף וסיגים (איור 19).

בשכבת אפר שנמצאה על סלע קרטון מוחלק, ממזרח לבית היוצר (L644, L661), נמצאו כלי חרס אחדים מהתקופה הרומית המאוחרת (איור 20).

כבשן סיד(?)

מדרום לבית היוצר, מתחת לשכבת פני שטח (L652), נמצא קיר (W34–W35; 1.3 מ׳ אורך, 0.45 מ׳ רוחב; 0.4 מ׳ גובה השתמרות; תכנית 7). לאחר פירוקו נמצאו במקום חומר שרוף בצבע חום–כתום וסיד; אפשר שהיה כאן כבשן סיד (L670, L667, L663). ממערב לו (L674) נמצאו שברי כלי חרס בלבד. הממצא הקרמי תוארך לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (איור 21).

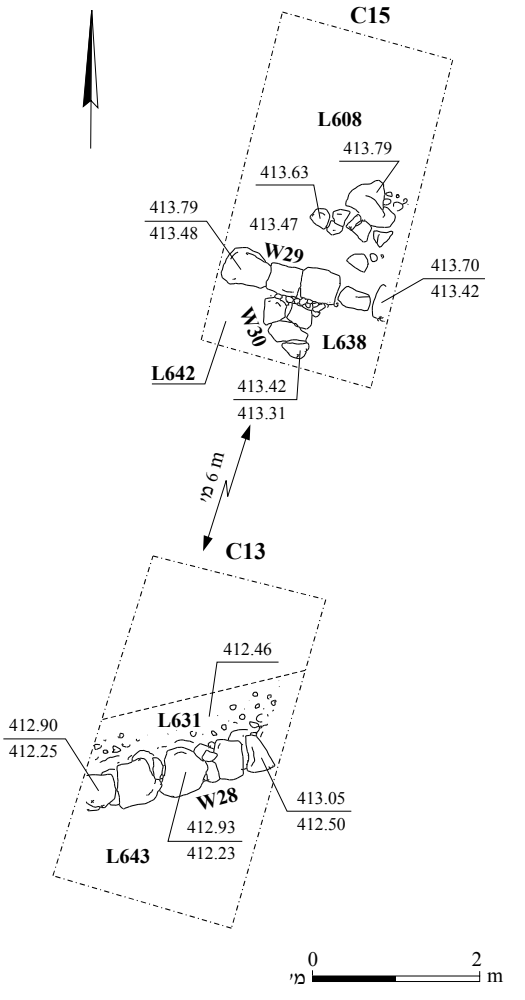

תכנית 8. שטח B: קירות 28–30.

שרידי קירות וטרסות חקלאיות

מדרום־מזרח לגת 1 נחשפו שני קירות (W29, W30; תכנית 8). קיר 29 (2 מ׳ אורך, 0.5–1.4 מ׳ רוחב, כ־0.4 מ׳ גובה השתמרות) בנוי כנראה משתי שורות של אבני שדה וגיר מהוקצעות למחצה (0.25 × 0.25 × 0.50 מ׳), שמהן השתמרה שורה אחת. מדרום ניגש אליו קיר 30 (0.7 מ׳ אורך, 0.30–0.55 מ׳ רוחב); שהשתמר לגובה נדבך אחד. הקיר בנוי אבני שדה (0.15 × 0.25 × 0.30 מ׳). הקירות מושתתים על שכבת אדמה דקה, מעל מפלס סלע קרטון רך. הממצא הקרמי הדל תוארך מתקופות הברזל (שבר אחד) עד התקופה הביזנטית (לא אויר). מעל מפלס הסלע נמצא מטבע משנת 383 לסה״נ (ר׳ קול, להלן).

מדרום־מערב לשני הקירות, על פני השטח, נראו שני קירות (W28, W27; תכניות 8, 9). בחפירה התברר כי הקירות הם חלק מקיר טרסה אחד (4 מ׳ אורך; 0.35–0.75 מ׳ רוחב), שכיוונו צפון־מזרח–דרום־מערב, והוא בנוי מאבני גיר גדולות, שאינן מהוקצעות (0.4 × 0.4 × 0.6 מ׳). צמוד לקיר 27 נחשף מפלס של אבנים קטנות ובינוניות (L617). הממצא כלל בעיקר קנקנים מהתקופה הביזנטית (איור 22); נראה על כן, שהקיר לא נבנה לפני תקופה זו. במרחק 8 מ׳ מדרום לו, נתגלה קיר נוסף (W26; כ־4 מ׳ אורך; כ־1.6 מ׳ רוחב; כ־0.5 מ׳ גובה השתמרות), שהיה כנראה חלק מטרסה. הקיר בנוי משתי שורות של אבני שדה במגוון גדלים. נראה שאף הוא מהתקופה הביזנטית.

איור 12. בור המים.

בור מים

ממערב לשטח B נמצא בור חצוב, דמוי פעמון (איור 12). תאריכו אינו ידוע, ולצדו שרידי מתקני שאיבה בנויים בטון, כנראה מימי המנדט הבריטי.

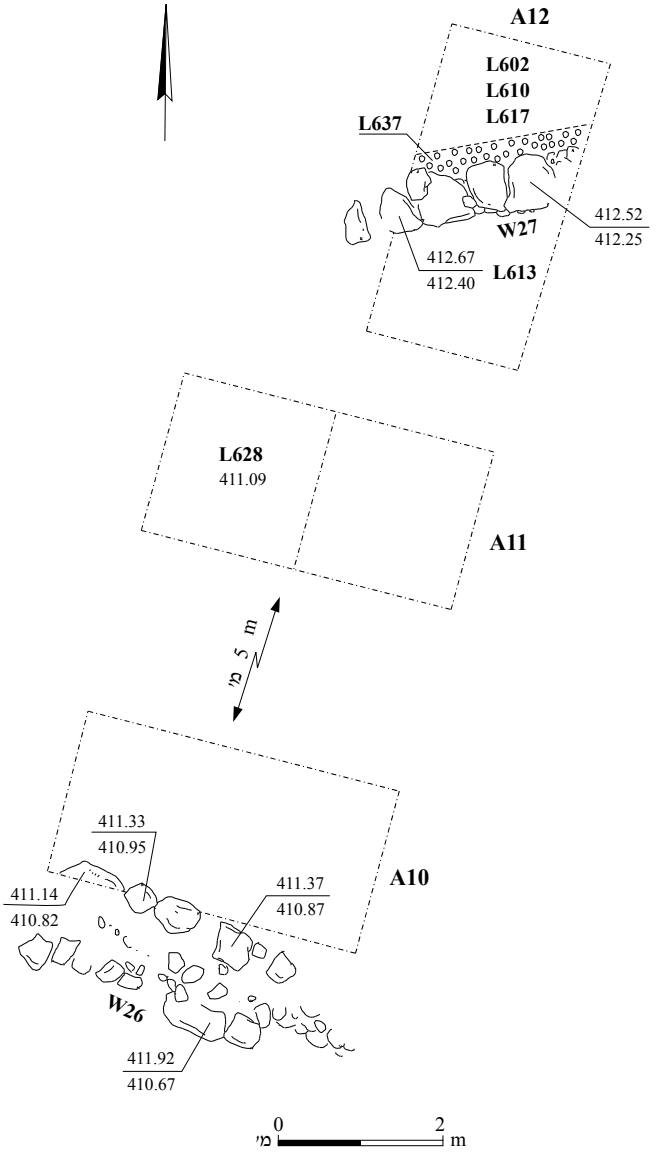

תכנית 9. שטח B: קירות 26 ו־27.

הממצא

שטח A (איורים 13–17)

נמצאו בשטח זה כלי חרס ומטבעות שיוצגו להלן, וכלי זכוכית מעטים מהתקופה הרומית (לא אוירו). הממצא בלוחות מאורגן לפי היחידות שזוהו, ואילו הדיון — טיפולוגי.

כלי החרס

קערות (איורים 1:13; 1:14–8; 1:16).— לקערות הגדולות שבאיורים 1:13 ו־8:14 שפת מדף. קערות מס׳ 1–3 באיור 14 קטנות: לקערה מס׳ 1 שפה זקופה, ולקערה מס׳ 2 דופן מזווה ושפה נוטה מעט חוצה. לקערות מס׳ 6 ו־7 עיטור מקדה.

איור 13. כלי החרס מחדר 1.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	523	5027/1	טין חום בהיר–כתום	Bar-Nathan 2006:127, Pl. 24:24	המחצית השנייה של המאה הא׳–השליש הראשון של המאה הב׳
2	כלי אנטיליה	523	5026/12	טין חום–כתום כהה		

קדרות (איור 14:9–15).— לקדרות צוואר נוטה חוצה, צר או רחב, ושפה פשוטה או מעוצבת; הידית משוכה מן השפה לכתף. לקדרה מס׳ 15 רכס בבסיס הצוואר.

סיר בישול (איור 14:16).— לסיר דופן דקה, צוואר זקוף ושפה נוטה חוצה.

אמפורה (איור 14:17).— לאמפורה צוואר ארוך וצר, שפה בעלת חתך משולש ורכס חד מתחת לה, מקורה כנראה באיים האגאיים.

קנקנים (איורים 14:18–28; 15:4, 5; 16:2, 3; 17).— הקנקנים באיורים 14, 16 ו־17 הם מטיפוס קנקן שק. הם נחלקים לקדומים (איורים 14 ו־17), המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת (המאות הב׳–הד׳ לסה״נ), ומאוחרים (איור 16), מהתקופה הביזנטית (המאות הה׳–הו׳ לסה״נ). לקנקנים הקדומים צוואר ארוך וזקוף, בעל דופן דקה, שפה חתוכה או מקופלת פנימה ורכס בבסיס הצוואר. לקנקנים המאוחרים שפה מעובה וצוואר קצר. שתי הידיות באיור 15 הן של קנקנים עשויים ביד ומעוטרים בדגם גאומטרי צבוע; כלים אלו מתוארכים לתקופות הממלוכית–העות׳מאנית.

פכים (איורים 14:29; 15:1, 2).— לפך מס׳ 29 צוואר דק, נוטה חוצה. לפך מס׳ 1 פתח רחב ושפה משולשת, נוטה חוצה, ולפך מס׳ 2 צוואר ארוך, זקוף, שפה משולשת וידית משוכה מהשפה לכתף; פך זה עשוי מטין של סיר בישול.

נרות (איורים 14:30, 31; 15:3).— נר מס׳ 30 נמנה עם טיפוס נרות בית נטיף. מנר מס׳ 31 נשתמר בסיסו, בסיס טבעת ובמרכזו X. לנר מס׳ 3 רכס רדוד סביב העין ועיטור גאומטרי.

צינורות (איור 14:32–34).— לצינורות דופן דקה ופתחים שנעשו קודם הצריפה; צדם הפנימי מפויח. צינורות אלו שימשו בחדר החמים (קלדריום) להזרמת האוויר החם מההיפוקאוסט.

כלי אנטיליה (איור 13:2).— לכלי שפה פשוטה, שקע רדוד מתחת לשפה וגוף מצולע.

חפצי האבן

משקולת(?) (איור 14:35).— החפץ, כנראה משקולת, עשוי מאבן גיר.

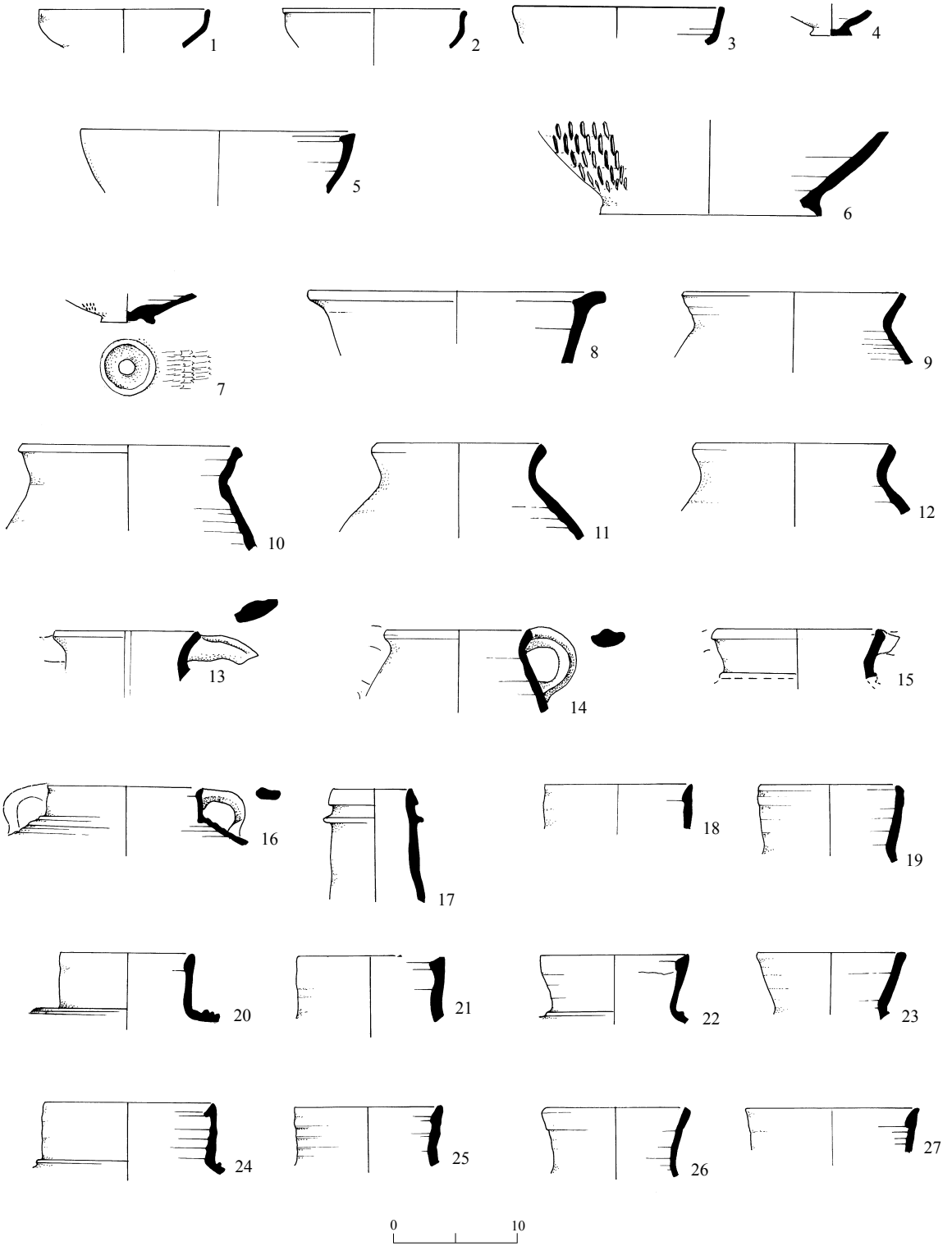

איור 14. הממצא מחדר 2 ומהרצפה שמדרום לו.

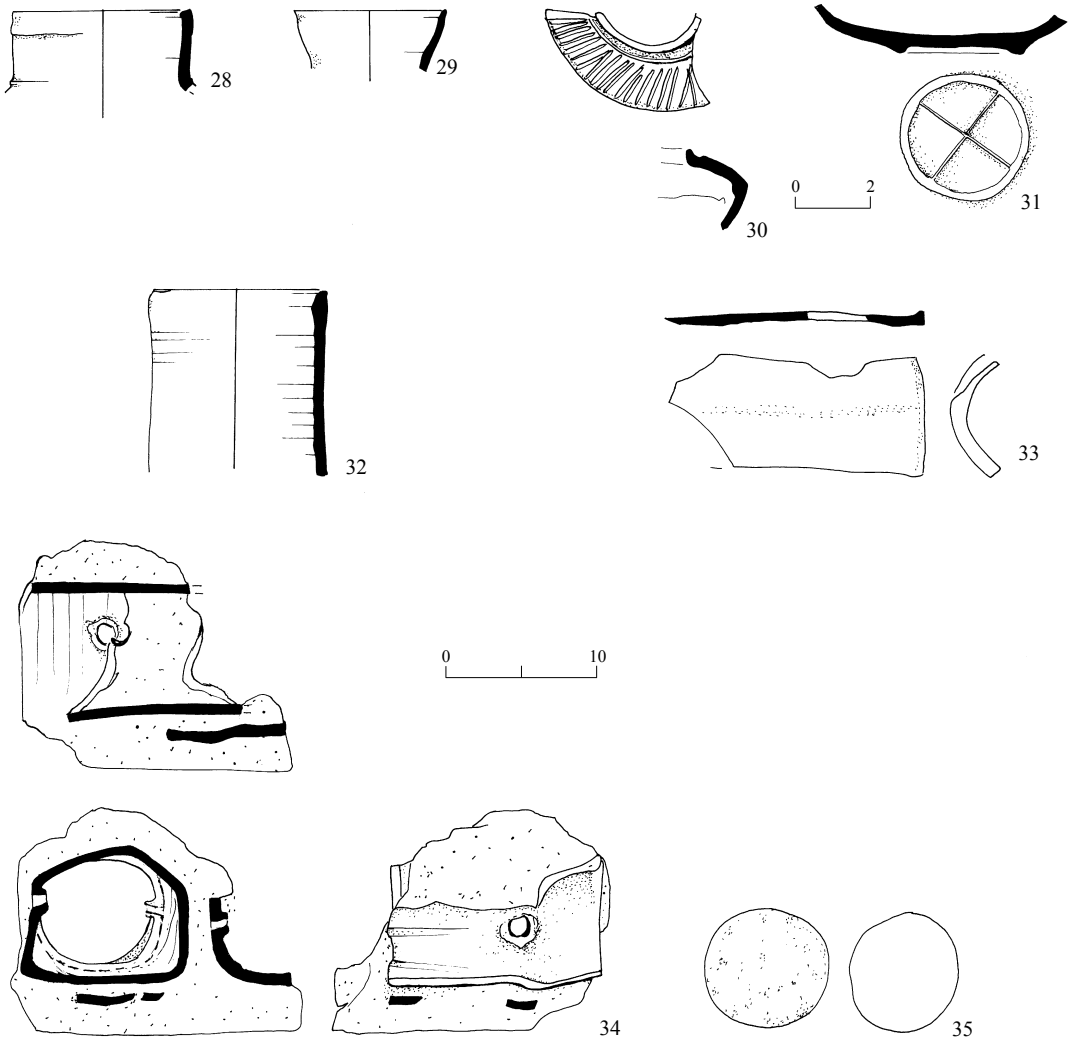

איור 14. (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	529	5061/5	טין חום בהיר–כתום, חיפוי אדום–חום		הרומית מאוחרת – הביזנטית הקדומה
2	קערה	529	5061/3	טין כתום–ורוד	Covello-Paran and Avshalom-Gorni 2008:39, Fig. 3:5	
3	קערה	529	5061/6	טין חום–כתום, מעט גריסים לבנים ושחורים		
4	קערה	529	5061/13	טין חום–כתום		
5	קערה	529	5061/2	טין חום–כתום		
6	קערה	529	5060/1	טין כתום–ורוד, גריסים שחורים ולבנים במגוון גדלים	Magness 1993:185, 186, Form 1.1	סוף המאה הג׳ – המאה הה׳
7	קערה	532	4064	טין כתום, ליבה אפרפרה		
8	קערה	507	5018/1	טין חום בהיר־כתמתם	Magness 1993:202, No. 4	סוף המאה הא׳ – המאה הג׳
9	קדרה	532	5065/6	טין חום–כתום, מעט גריסים לבנים ושחורים		

איור 14. (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
10	קדרה	532	5065/5	טין חום בהיר מאוד, מעט גריסים לבנים ושחורים		
11	קדרה	532	5065/3	טין חום כהה–כתום, מעט גריסים לבנים בינוניים		
12	קדרה	529	5061/8	טין חום בהיר מאוד–ורוד		
13	קדרה	529	5061/14	טין חום בהיר מאוד–ורוד		
14	קדרה	529	5061/7	טין חום בהיר מאוד–ורוד		
15	קדרה	529	5061/4	טין חום בהיר מאוד–ורוד		
16	סיר בישול	529	5061/12	טין חום	Mazar and Gordon 2007:151, Fig. 15.8:12	המאות הב׳–הד׳
17	אמפורה	507	5028/1	טין חום כהה	Peleg 2004:71, 74, Fig. 30:4	ראשית המאה הג׳ – אמצע המאה הה׳
18	קנקן	517	5036/1	טין צהבהב, ליבה ורודה, גריסים לבנים מעטים במגוון גדלים		
19	קנקן	522	5058/1	טין צהבהב–חום בהיר, ליבה חומה–אפורה, גריסים לבנים מעטים	Magness 1993:222–223, Form 3.2-3	המאות הב׳–הד׳
20	קנקן	529	5061/9	טין ורדרד, ליבה חומה בהירה–אפורה, גריסים לבנים ושחורים מעטים	Magness 1993:222–223, Form 3.2-5	המאות הב׳–הד׳
21	קנקן	529	5061/11	טין חום־כתמתם	Magness 1993:222–223, Form 3.2	המאות הב׳–הד׳
22	קנקן	529	5060/1	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה חומה־אפורה	Magness 1993:223–224, Form 4A. 2-3	המאות הג׳–הד׳
23	קנקן	532	5062/2	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה חומה–אפורה	Magness 1993:222–223, Form 3.5	המאות הב׳–הד׳
24	קנקן	532	5064/2	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה ורודה–חומה	Magness 1993:222–223, Form 3.2	המאות הב׳–הד׳
25	קנקן	532	5062/1	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה חומה–אפורה	Magness 1993:222–223, Form 3.3	המאות הב׳–הד׳
26	קנקן	532	5064/1	טין חום בהיר–רוד, גריסים לבנים קטנים	Magness 1993:222–223, Form 3.5	המאות הב׳–הד׳
27	קנקן	534	5067/1	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה ורודה		
28	קנקן	531	5063/1	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה ורודה, גריסים לבנים במגוון גדלים	Magness 1993:222–223, Form 3.2	המאות הב׳–הד׳
29	פך	532	5065/7	טין חום בהיר־צהבהב, ליבה חומה–אפורה		
30	נר	531	5063/3	טין חום–כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים, חיפוי אדום–חום	זיסו וגנור תשס״ח:22, איור 2:9, 3	המאות הג׳–הד׳
31	נר	532	5065/4	טין חום בהיר–ורוד	ישראלי ואבידע 1988: לוח LIX:369	סוף המאה הג׳ – ראשית המאה הד׳
32	צינור	529	5061/10	טין כתום, גושי טין על השפה, ליבה חומה–אפורה, גריסים לבנים במגוון גדלים		
33	צינור	519	5044/1	טין חום–ורוד, גריסים לבנים		
34	צינורות	522	5060	טין חום, ליבה אפורה		
35	משקולת?	532	5065	אבן גיר		

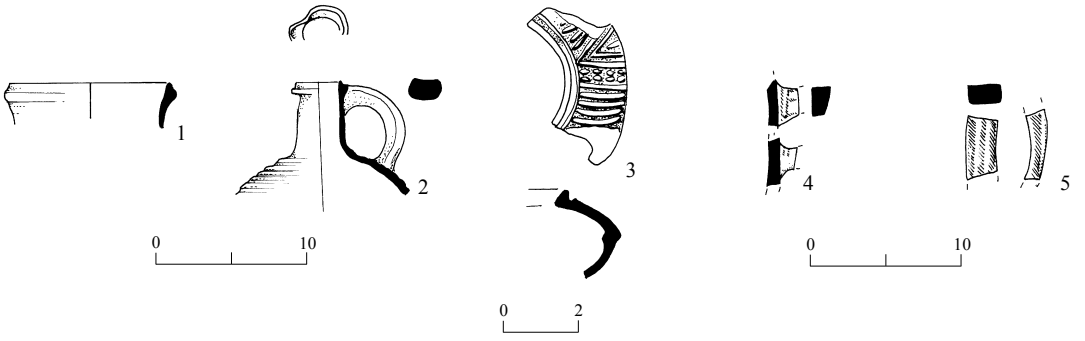

איור 15. כלי החרס מחדר 3 ומחוצה לו.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	פך	530	5062/1	טין חום בהיר–ורוד, גריסים לבנים קטנים	סטפנסקי תש״ס:*84, איור 15:17	עד המאה הג׳
2	פך	528	5059/10	טין חום	נחשוני תשס״ז:*88, *89, איור 13:2	הרומית המאוחרת
3	נר	525	5051/1	טין חום בהיר־כתמתם	ישראלי ואבידע 1988 : לוחות L:280 ; LXVI:371	המאות הג׳–הד׳
4	ידית קנקן	501	5004/1	טין אפור־צהבהב, גריסים לבנים, חומים ושחורים, עיטור צבוע חום–אדום	Avissar and Stern 2005:113	סוף המאה הי״ב – התקופה העות׳מאנית
5	ידית קנקן	526	5054/1	טין אפור־צהבהב, גריסים לבנים, חומים ושחורים, עיטור צבוע חום–אדום		

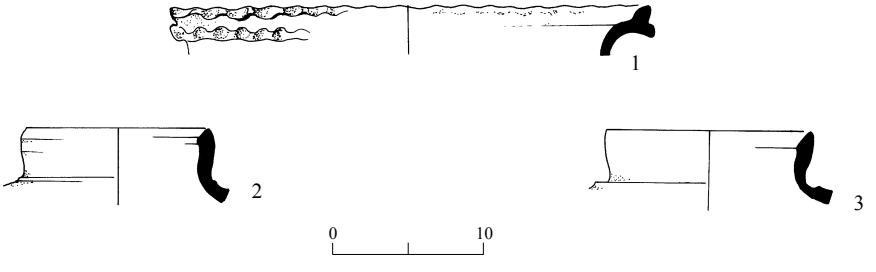

איור 16. כלי החרס מחדר 4.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קדרה	521	5042	טין חום בהיר	Bar-Nathan 2006:126, Pl. 24:16 Covello-Paran and Avshalom-Gorni 2008:39, Fig. 3:9	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ המאות הג׳–הד׳
2	קנקן	533	5066/1	טין כתום–חום	Magness 1993:224–225, Form 4B.1	המאות הה׳–הו׳
3	קנקן	524	5048/1	טין צלהב–חום בהיר	ר׳ מס׳ 2	

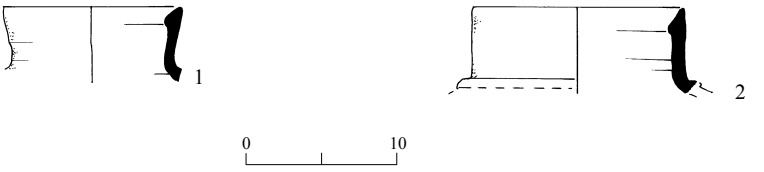

איור 17. כלי החרס מצפון למבנה.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קנקן	506	5010/2	טין חום בהיר–ורוד	Magness 1993:223–224, Form 4A. 2, 3	המאות הג׳–הד׳
2	קנקן	506	5010/1	טין חום–כתום בהיר, גריסים לבנים		

המטבעות משטח A
רוברט קול

שלושה מטבעות נמצאו בשטח זה: האחד הוא אנטונינינוס של הקיסר דיוקלטיאנוס (284–305 לסה״נ), מלפני הרפורמה המוניטרית והפיסקלית שהוא הנהיג בעשור האחרון לשלטונו; שני האחרים הם מטבעות נחושת קטנים מימי הקיסרים קונסטנטיניוס הא׳ וקונסטנס הב׳ (316–354 לסה״נ). האחרונים הונפקו באלכסנדריה, שם המשיכה המטבעה האימפריאלית לספק כמות רבה של כסף ונחושת להטבעת מטבעות בעריכים נמוכים, בעיקר באזור הדלתה המיושב בצפיפות, אך גם מחוצה לו (למשל בצפון סיני; Kool, in prep.).

1. לוקוס 507, סל 5014, ר״ע 107449.
דיוקלטיאנוס, 284–294/5 לסה״נ, אנטיוכיה.
פנים: IMP CC VAL DIOCLETIANVS AVG דיוקן לימין, עם כתר קרניים.
גב: קיסר עומד לימין, מקבל ניצחון, ויופיטר מחזיק שרביט ארוך; בשטח שמאל: A; מתחת לקו: XXI.
↓, Æ, 3.51 גרם, 24 מ״מ.
השוו: *RIC* V/II:253, No. 306.

2. לוקוס 504 (פני שטח), סל 5007, ר״ע 107447.
קונסטנטיניוס הא׳, 316–317 לסה״נ, אלכסנדריה.
פנים: IMP CF VAL CONSTANTINVS PF AVG דיוקן לימין, עטור נזר.
גב: IOVI[CONSER-VA]TORI AVGG יופיטר עומד לשמאל, ניצחון על כדור ביד ימין; עיט עם זר לשמאל. בשטח ימין: זר/A/X; בשטח שמאל: K; מתחת לקו: ALE.
↓, Æ, 2.11 גרם, 20 מ״מ.
השוו: *RIC* VII:706, No. 19.

3. לוקוס 505 (פני שטח), סל 7008, ר״ע 107448.
קונסטנטיוס הב׳, 351–354 לסה״נ, אלכסנדריה.
פנים: [DN CONSTAN[–TIVS PF AVG דיוקן לימין, עטור נזר פנינים וגלימה.
גב: FEL TEMP REPARATIO חייל דוקר פרש; מתחת לקו: ALS.
Æ, 3.01 גרם, 19 מ״מ.
השוו: *LRBC* II:103, No. 2839.

שטח B (איורים 18–22)

הממצא משטח B יוצג טיפולוגית, לפי היחידות שזוהו. בגת נמצאו כלי חרס, חפצי אבן ועצמות, וכן שתי קערות זכוכית מהתקופה הרומית הקדומה (לא אוירו). שני כלים קדומים — מהתקופה הכלקוליתית הקדומה (איור 18:1) ומתקופת הב״ת 2 (איור 18:2) — נמצאו בפתחה של מערה קדומה לגת.

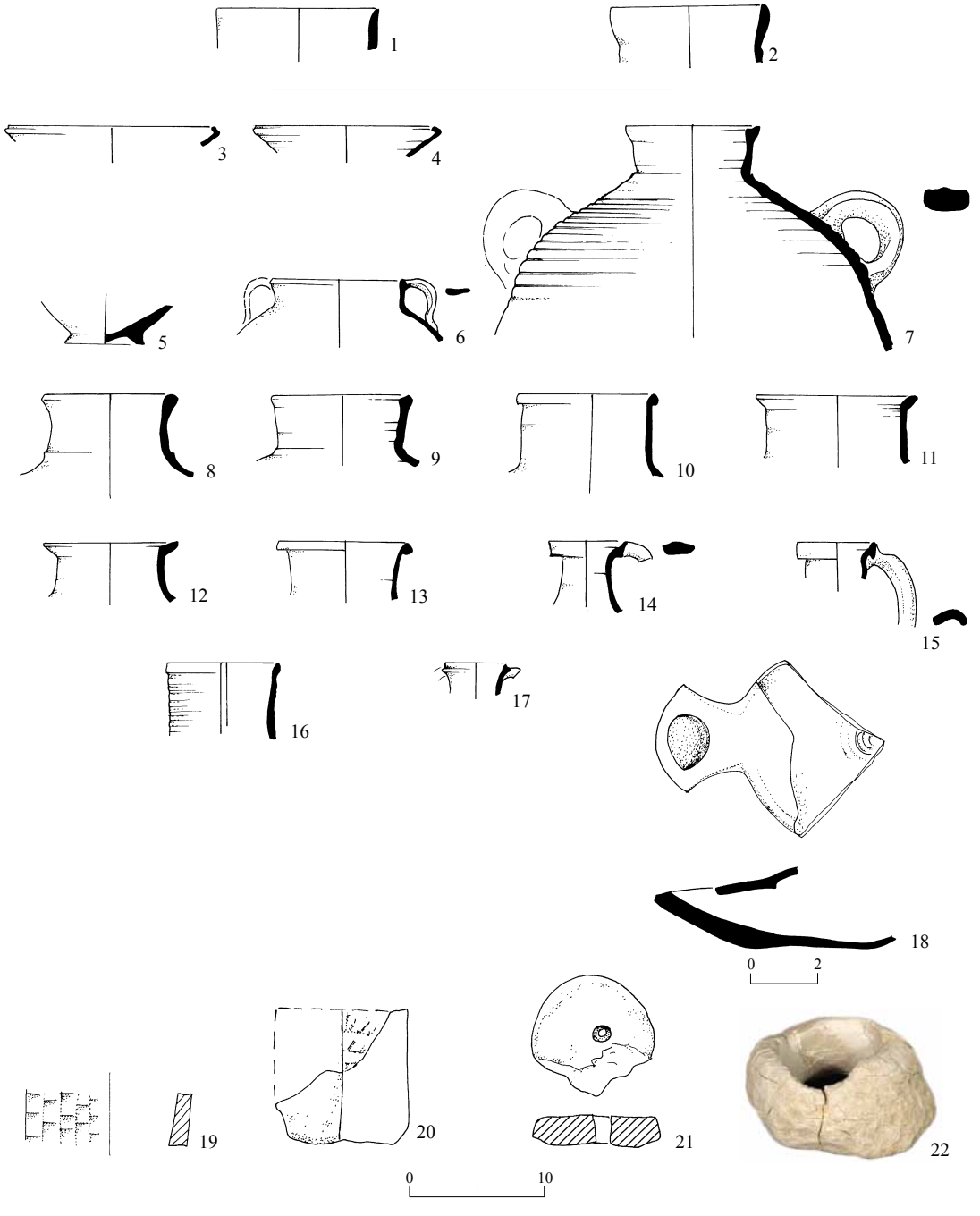

איור 18. הממצא מפתח המערה ומגת 1.

◂ איור 18

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך
1	קערה	671	6119/2	טין חום בהיר־אפרפר, גריסים לבנים ושחורים במגוון גדלים	נחשוני ואחרים תשס״ג: איור 3:4	הכלקוליתית הקדומה
2	קנקן	671	6119/2	טין חום בהיר–ורוד	Beck 2000: Fig. 8.20	הברונזה התיכונה 2
3	קערית	664	6087/4	טין חום בהיר–ורוד	ייבין תשס״ה: *83, איור 3:36 Bar-Nathan 2006:130–132, Pl. 25:7, 13	המאה הא׳ לפסה״נ — סוף המאה הב׳ לסה״נ סוף המאה הא׳ לסה״נ (86/7–66)
4	קערית	664	6087/5	טין חום כהה, גריסים לבנים בגדלים אחדים		
5	קערית	622	6028/1	טין חום בהיר–ורוד, חיפוי אדום		
6	סיר בישול	664	6087/1	טין חום	Bar-Nathan 2006:154, Pls. 27:4; 28:24, 27	השליש האחרון של המאה הא׳ לפסה״נ — המאה הב׳ לסה״נ
7	קנקן	655	6076/9	טין חום בהיר־צהבהב, גריסים לבנים	de Vincenz 2007:238, Pl. 5:4	התקופה הרומית הקדומה
8	קנקן	655	6076/8	טין חום בהיר–ורוד, גריסים לבנים	Bar-Nathan 2006:52–56, Pl. 6:30	28/26 לפסה״נ — 73/4 לסה״נ
9	קנקן	655	6076/7	טין חום בהיר־צהבהב, גריסים לבנים		
10	קנקן	622	6053/1	טין חום בהיר־צהבהב, גריסים לבנים	אבני וקלונר 1987: 359, לוח 8:6	סוף ימי הבית השני
11	קנקן	664	6087/3	טין חום–כתום, גריסים לבנים קטנים		
12	קנקן	655	6083/6	טין כתום, ליבה אפורה	de Vincenz 2007:238, Pl. 5:17	הרומית הקדומה
13	קנקן	655	6083/5	טין אפור, ליבה אדמדמה, גריסים לבנים בגדלים אחדים		
14	פך	655	6076/5	טין חום–כתום, גריסים לבנים קטנים	הרשקוביץ תשנ״ב: 317, איור 13:3 Bar-Nathan 2006:102– 103, Pl. 18:14, 15	המחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ השליש האחרון של המאה הא׳ לפסה״נ — ראשית המאה הב׳ לסה״נ
15	פך	655	6076/6	טין חום בהיר מאוד־אפרפר, גריסים לבנים קטנים		
16	פך	676	6114/1	טין חום כהה מחוץ, חום־כתום מפנים, גריסים לבנים		
17	פך	664	6087/2	טין חום כהה, ליבה חומה–כתומה	הדס תשס״ה: איור 13:12	הרומית
18	נר	664	6087/1	טין כתום, גריסים לבנים קטנים	הדס תשס״ה: *62, איור 2:19 מזור תשס״ז: *10, איור 10:8	המאה הא׳ לסה״נ סוף המאה הא׳ לפסה״נ — אמצע המאה הב׳ לסה״נ
19	ספל	655	6069	אבן קרטון	הרשקוביץ תשנ״ב: 313–315, איור 1:7, 2 אבני וקלונר 1987: 360, לוח 5:4	המאה הא׳ לסה״נ המאות הא׳–הב׳ לסה״נ
20	מכתש?	664	6087	אבן גיר לבנה		
21	משקולת נול	671	6119	אבן גיר לבנה		
22	כן	671	6119	אבן קרטון		

כלי החרס מגת 1

קעריות (איור 18:3–5).— לקעריות מס׳ 3 ו־4 שפה מקופלת פנימה, דופן דקה ובסיס ניתוק חבל. מקערית מס׳ 5 נשתמר בסיס הטבעת.

סיר בישול (איור 18:6).— לסיר צוואר זקוף, שפה משולשת וידית משוכה מהשפה לכתף.

קנקנים (איור 18:7–13).— הקנקנים מטיפוס קנקן שק; לקנקן מס׳ 7 צוואר נוטה מעט חוצה ורכס בבסיסו, שפת מרזב וגוף מצולע. לקנקנים מס׳ 8 ו־9 שפה מעובה. לקנקן מס׳ 10 צוואר גלילי ושפה מעוגלת, מקופלת חוצה, ולקנקנים מס׳ 11–13 צוואר ישר או נוטה מעט חוצה ושפה משתפלת חוצה.

פכים (איור 18:14–17).— לפכים מס׳ 14 ו־15 צוואר צר, שפת קרדום וידית משוכה מהשפה לכתף. לפך מס׳ 16 צוואר גלילי, ארוך, ושפה מעוצבת, נוטה מעט חוצה. לפך מס׳ 17 שפה משולשת, נוטה מעט חוצה, וידית מתחת לשפה.

נר (איור 18:18).— מהנר המקורצף השתמר חרטומו.

חפצי האבן מגת 1

ספל (איור 18:19).— מהספל נשתמר חלק מהדופן. כלי אבן אופייניים לאתרים יהודיים מימי הבית השני.

מכתש(?) (איור 18:20).— המכתש עשוי מאבן גיר.

משקולת נול (איור 18:21).— המשקולת, שלא נשתמרה בשלמותה, עשויה מאבן גיר.

כן (איור 18:22).— הכן מעוגל, והוא עשוי מאבן קרטון.

הממצא הארכיאוזואולוגי מגת 1

משה שדה

הממצא נתגלה בבור האיגום בגת 1, לאחר שהוסב לבור אשפה. נמצאו עצמות של שישה יונקים מבויתים (טבלות 1, 2): אחד מהצאן (Ovis aries/ Capra hircus), אחד מהבקר (Bos Taurus), סוס אחד (Equus caballus) ושלושה ממין כלב הבית (Canis familiaris). הסוס מעיד על מעמדם הכלכלי של התושבים ביישוב זה בתקופה הרומית הקדומה,

טבלה 1. התפלגות עצמות בעלי חיים לפי מינים

מינים / חלק הגוף	צאן	בקר	סוס	כלב הבית	סה״כ
גולגולת	4	1			5
לסת עליונה	1				1
שן טוחנת	9	8	5		22
טרום שן טוחנת			1		1
שכמה	1				1
אמה גדולה				5	5
אמה קטנה				2	2
אגן ירכיים	2				2
ירך	1				1
שוק				2	2
עקב				2	2
שורש כף רגל אחורית				10	10
גף לא מזוהה	5			2	7
פרק אצבע 1				2	2
חוליית צוואר 1-אטלס				1	1
חוליית צוואר 3–7	1			1	2
חוליית גב עליון	2				2
חוליית גב תחתון	10			3	13
צלע	14			24	38
סה״כ	50	9	6	54	119
%	42.01	7.56	5.05	45.38	100.00

טבלה 2. שמאל, ימין, עליון (ע) ותחתון (ת) בעצמות הגפיים של הכלב

עצמות	ימין	שמאל
אמה גדולה ע	3	2
אמה קטנה ע		2
שוק ע		1
שוק ת	1	1
עקב	2	
שורש כף רגל אחורית ע	6	2
שורש כף רגל אחורית ת	6	2

ואולי יש לקשור זאת למיקומו על ציר דרכים ומקורות מים. קיומו של אתר בעל אופי חקלאי, שגודלו בו ענבים, לצד גידול צאן ובקר, יכול להסביר את הימצאות שאר המינים.

כלי החרס מבית היוצר

קדרות (איור 19:1–6).— לקדרה מס׳ 1 שפת מדף. לקדרות מס׳ 2 ו־3 שפה מעובה נוטה מעט פנימה. לקדרה מס׳ 4 שפה קשותה. לקדרה מס׳ 5 שפה מעובה, נוטה מעט חוצה, ולקדרה מס׳ 6 שפה נוטה חוצה ועיטור גלי חרות.

קדרת בישול (איור 19:7).— לקדרה שפה חתוכה ושתי ידיות מתחת לשפה.

קנקנים (איור 19:8–21).— הקנקנים נמנים עם טיפוס קנקן השק הביזנטי, שלו צוואר קצר ושפה נוטה פנימה (מס׳ 8–10) או מקופלת מעט פנימה (מס׳ 15, 18–20). לרובם רכס בבסיס הצוואר. לקנקנים מס׳ 11–14, 16 ו־17 צוואר ארוך ושפה פשוטה.

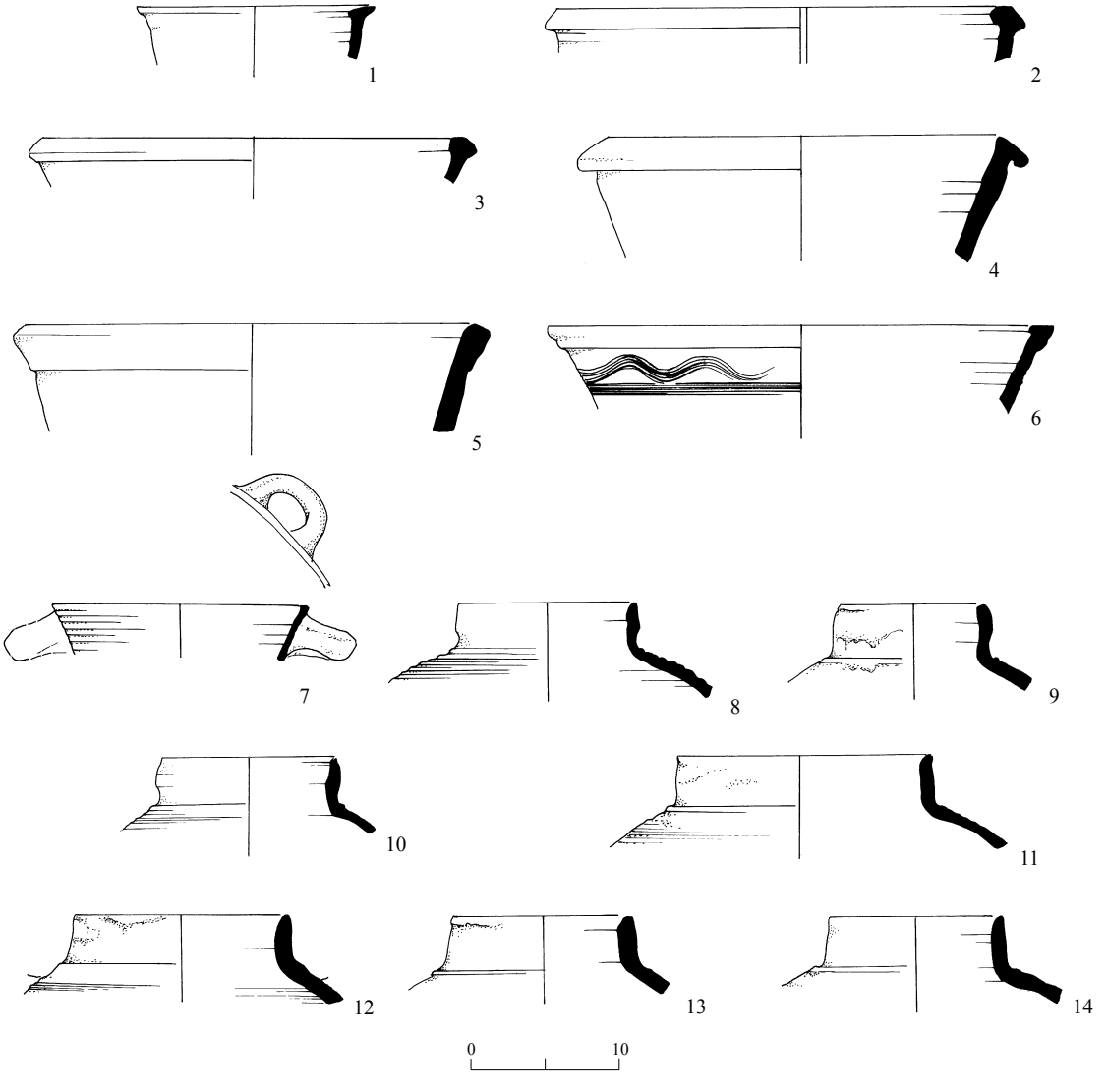

איור 19. הממצא מבית היוצר.

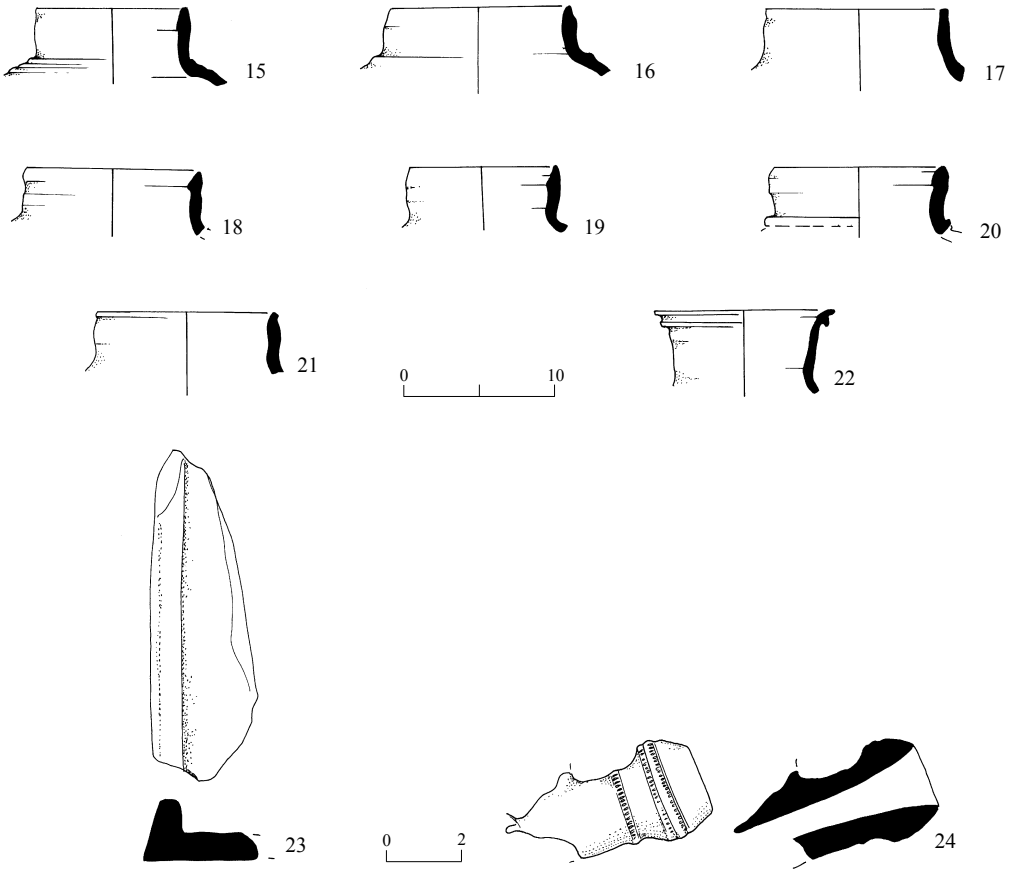

איור 19. (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קדרה	678	6126/4	טין חום, גריסים לבנים	וקסלר־בדולח תשס״ז:*107, איור 7:6	המחצית השנייה של המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳
2	קדרה	675	6120/2	טין חום–צלהב	Magness 1993:204, Form 1:6	סוף המאה הג׳/ראשית המאה ד׳ – המאה הו׳
3	קדרה	678	6126/6	טין חום–אפור, גריסים לבנים במגוון גדלים	ר׳ מס׳ 2	
4	קדרה	675	6120/1	טין חום, גריסים לבנים ושחורים במגוון גדלים	Mazar and Gordon 2007:150–151, Fig. 15.3:20 Magness 1993:204, Form 1	המאה הד׳/ראשית המאה הה׳ – המאה הו׳
5	קדרה	665	6092/1	טין חום–צלהב, גריסים לבנים במגוון גדלים		
6	קדרה	665	6105/1	טין חום–ירקרק, גריסים לבנים במגוון גדלים		
7	קדרת בישול	636	6046/1	טין חום, חסמים לבנים רבים	Magness 1993:211–212, Form 1.3	סוף המאה הג׳/ראשית המאה הד׳ – המאות הח׳–הט׳
8	קנקן	675	6112	טין חום–אפור, גריסים לבנים	Magness 1993:225, Form 4B.3	המאות הה׳–הו׳
9	קנקן	678	6126/1	טין חום–ורוד, גריסים לבנים	Magness 1993:225, Form 4B.4	המאות הה׳–הו׳
10	קנקן	665	6110/1	טין חום–ורוד, גריסים לבנים		

◂ **איור 19** (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
11	קנקן	659	6089/1	טין ורדרד	Magness 1993:224–225, Form 4C.1	המאות הו׳–הז׳
12	קנקן	659	6082/2	טין חום, גריסים לבנים		
13	קנקן	657	6080/2	טין חום, גריסים לבנים		
14	קנקן	645	6060/1	טין צלהב–חום בהיר מאוד, גריסים לבנים		
15	קנקן	675	6120/3	טין חום בהיר–כתמתם, ליבה חומה–אפורה, גריסים לבנים	Magness 1993:224–225, Form 4C, 4B	המאות הה׳–הז׳
16	קנקן	678	6126/2	טין חום–אפור, גריסים לבנים	Magness 1993:225, Form 4B.4	המאות הה׳–הו׳
17	קנקן	678	6126/7	טין חום–כתום, גריסים לבנים	Magness 1993:225, Form 4B.5	המאות הה׳–הו׳
18	קנקן	657	6080/1	טין חום כהה		
19	קנקן	678	6126/3	טין ירקרק	Magness 1993:224–227, Forms 4B.1; 5A.1	המאות הה׳–הח׳
20	קנקן	675	6122/2	טין חום בהיר־ורדרד, גריסים לבנים	Magness 1993:225, Form 4B.5	המאות הה׳–הו׳
21	קנקן	678	6126/5	טין חום, גריסים לבנים	Johnson 2007:435, 437–438, Pl. 8:118	המאה הד׳–ראשית המאה הז׳
22	פך/ קנקן	675	6122/1	טין חום־ירקרק, גריסים לבנים	de Vincenz 2007:252, Pl. 23:21	
23	רעף	פני שטח	6042	טין חום		
24	מקטרת	648	6063	טין חום, חיפוי אדום, ליבה אפורה	Avissar 2005:89–90, Fig. 4.3:79	המאה הי״ט

פך (איור 19 :22).— לפך צוואר מתכנס מעט פנימה, דופן דקה ושפה מחורצת נוטה חוצה שבבסיסה חריץ.

רעף (איור 19 :23).— הרעף שטוח ושוליו בולטים.

מקטרת (איור 19 :24).— למקטרת פיה מעובה ועיטור מקדה.

כלי החרס משכבת האפר, ממזרח לבית היוצר
הממצא בשכבת האפר כולל כלי חרס אחדים ובסיס קערת זכוכית המתוארכת לסוף המאה הג׳–המאה הד׳ לסה״נ (לא אוירה).

קערות (איור 20 :1, 2).— לקערה מס׳ 1 שפה פשוטה, נוטה מעט חוצה, מעוטרת בפס חום כהה–שחור, ודופן דקה. לקערה מס׳ 2 שפה מדורגת ועיטור מקדה.

קנקנים (איור 20 :3–5).— הקנקנים מטיפוס קנקן שק.

כלי החרס מכבשן הסיד(?)
קערות (איור 21 :1–3).— לקערה מס׳ 1 דופן דקה ושפה חתוכה, נוטה מעט חוצה. לקערה מס׳ 2 שפה משולשת, נוטה מעט פנימה וחריץ מתחת לה, ולקערה מס׳ 3 עיטור מקדה.

קדרות (איור 21 :4, 5).— לקדרות שפה משתפלת חוצה (מס׳ 4) או שפת קשת (מס׳ 5).

סיר בישול (איור 21 :16).— לסיר צוואר ארוך, מתכנס פנימה, שפה פשוטה מעוגלת מעט וידיות משוכות מהשפה לכתף.

קנקנים (איור 21 :7–14).— הקנקנים מטיפוס קנקן שק.

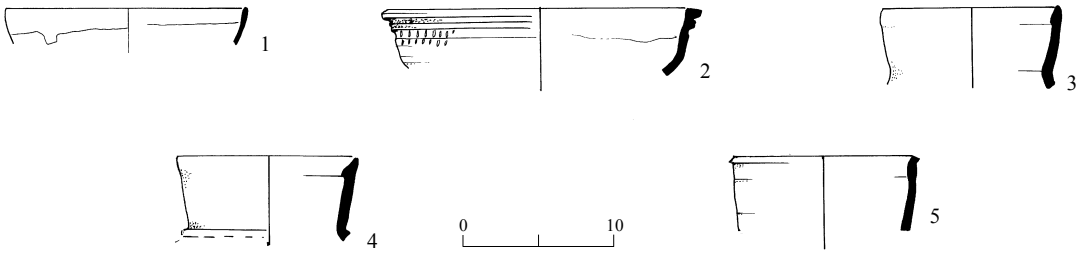

איור 20. כלי החרס משכבת האפר שממזרח לבית היוצר.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	644	6070/2	טין חום בהיר, פס חום כהה–שחור בשפה		
2	קערה	661	6084/1	טין חום בהיר, גריסים לבנים וחומים, חיפוי חום–אדום	Magness 1993:185–186, Form 1 Mazar and Gordon 2007:149–150, Fig. 15.2:9	סוף המאה הג׳ – המאה הה׳ ראשית המאה הג׳ – המאה הה׳
3	קנקן	644	6070/1	טין חום בהיר־צהבהב, גריסים שחורים ולבנים	Magness 1993:223–224, Form 4A.2, 3	המאות הג׳–הד׳
4	קנקן	644	6059/2	טין חום–כתום, גריסים לבנים		
5	קנקן	661	6084/2	טין חום–כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים קטנים		

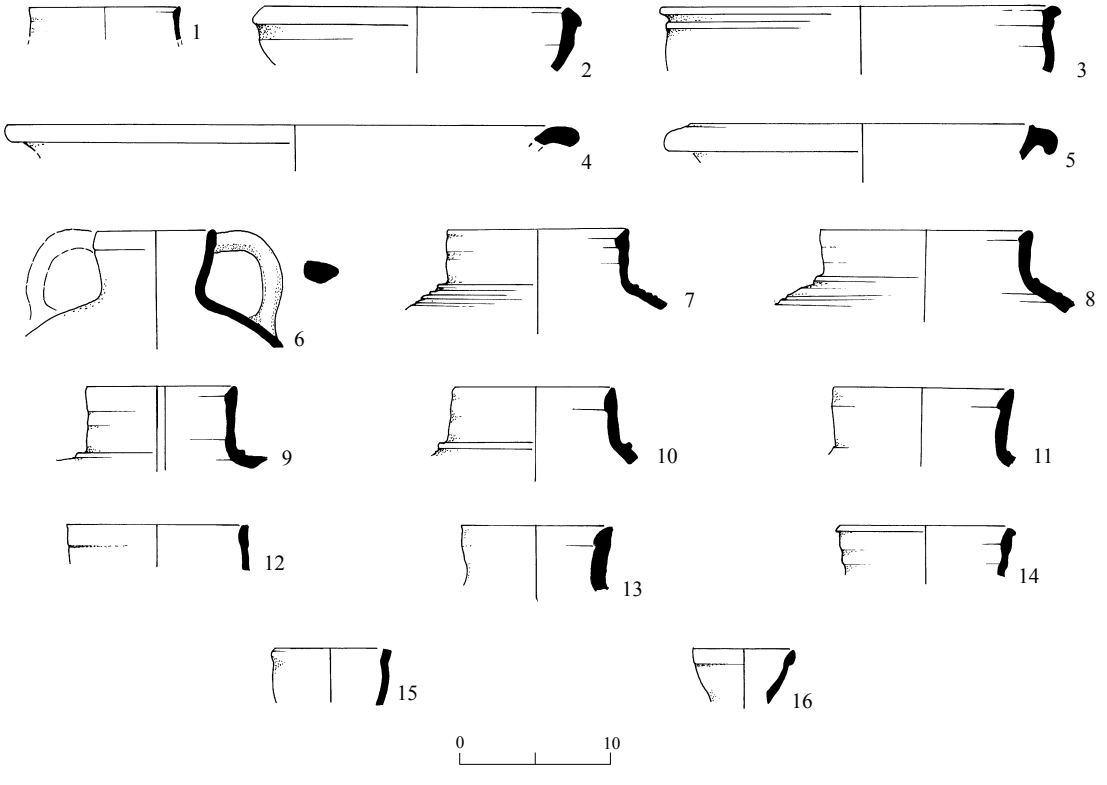

איור 21. כלי החרס מכבשן הסיד(?).

◂ **איור 21**

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קערה	667	6104/4	טין חום–כתום, גריסים לבנים, צבע אדום		
2	קערה	667	6104/1	טין חום–אפור		
3	קערה	667	6096/1	טין חום–אפור, גריסים לבנים	Magness 1993:185–186, Form 1.1 Mazar and Gordon 2007:149–150, Fig. 15.3:3	ראשית המאה הג׳ – המאה הה׳
4	קדרה	667	6094/1	טין חום–צהוב, גריסים לבנים קטנים	Magness 1993:202, Form 1	סוף המאה הא׳ – המאה הג׳
5	קדרה	667	6094/2	טין חום–צלהב, גריסים לבנים	de Vincenz 2007:246–247, Pl. 15:2	סוף המאה הג׳ – המאה הו׳
6	סיר בישול	667	6104/3	טין חום		
7	קנקן	674	6121/1	טין חום–צלהב, גריסים לבנים	Magness 1993:222–223, Form 3.2	המאות הב׳–הד׳
8	קנקן	674	6111	טין חום־ורוד, גריסים לבנים		
9	קנקן	652	6079/1	טין חום–ורוד, ליבה אפורה, גריסים בגדלים אחדים		
10	קנקן	652	6079/2	טין חום–ורוד, ליבה אפורה, גריסים לבנים רבים בגדלים אחדים	Magness 1993:224–225, Form 4C.1	סוף המאה הו׳ – המאה הז׳
11	קנקן	670	6101/1	טין חום, גריסים לבנים	Magness 1993:223–224, Form 4.3	המאות הג׳–הד׳
12	קנקן	674	6121/2	טין חום־ירקרק, גריסים לבנים		
13	קנקן	670	6101/2	טין חום, גריסים לבנים		
14	קנקן	666	6093/1	טין חום, גריסים לבנים בגדלים אחדים	Magness 1993:223–224, Form 3.1	המאות הב׳–הד׳
15	פך	667	6104/2	טין חום, גריסים לבנים		
16	פכית	652	6072/1	טין חום, גריסים לבנים		

פך (איור 21:15).— לפך שפה מחורצת נוטה חוצה וצוואר הולך וצר כלפי מטה.

פכית (איור 21:16).— לפכית שפה מעוגלת מעט, נוטה חוצה, וצוואר צר בבסיסו.

כלי החרס מאזור הטרסות החקלאיות

קנקנים (איור 22).— נמצאו שני טיפוסים של קנקנים: קנקני שק (איור 22:1, 2) וקנקן עזה (איור 22:3).

המטבעות משטח B
רוברט קול

נמצאו שני מטבעות, אחד מהם זוהה.
1. לוקוס 608, סל 6039, ר״ע 107450.
383 לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין.
גב: [VOT/XX/MVLT/XX[X כתובת בתוך זר.
Æ, 0.43 גרם, 14 מ״מ.
השוו: *LRBC* II:104, No. 2879.

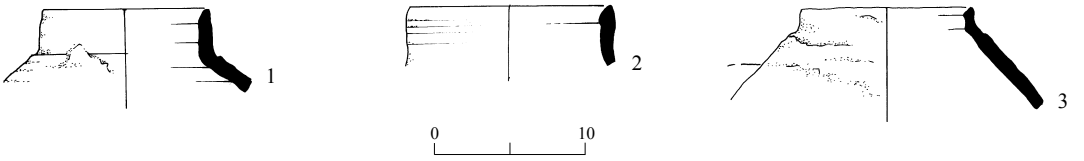

איור 22. כלי החרס מאזור הטרסה.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות	תאריך (לסה״נ)
1	קנקן	637	6041/1	טין חום–צלהב, גריסים לבנים	de Vincenz 2007:251, Pl. 23:22	המאות הו׳–הז׳
2	קנקן	613	6022/1	טין חום, גריסים לבנים	de Vincenz 2007:251, Pl. 23:21	המאות הה׳–הו׳
3	קנקן	610	6014/1	טין חום, גריסים לבנים	וקסלר־בדולח תשס״ז:106, איור 7:14	המאות הה׳–הז׳

סיכום

בח׳ירבת אל־בורג׳ נתגלה יישוב מהתקופות הרומית והביזנטית. כלי חרס מעטים מהתקופה הרומית הקדומה נמצאו בשטח A, ללא שרידים ארכיטקטוניים. בתקופה זו נחצבה בשטח B הגת הגדולה (גת 1), מטיפוס ארבעת המרובעים; לדעת פרנקל (Frankel 1999:150, Type T9), טיפוס זה אופייני בעיקר למרכז הארץ, מצפון לירושלים וממערב לה, ואולי גם מדרום לה. הגת נבנתה מעל שרידי מתקן מטויח (אפשר שגם הוא מהתקופה הרומית הקדומה) ומערה, שנמצאו בה כלי חרס מעטים מהתקופות הכלקוליתית והברונזה התיכונה 2. לצורך הקמתה, פולס השטח בחציבה ובבנייה באבנים מלכודות בחומר מליטה. גתות דומות, שלהן בור איגום שבתוכו עמוד חצוב או בנוי, נמצאו למשל בחורבת המוצה שליד ירושלים, שם תוארכה הגת לתקופה הביזנטית, אך נמצאו שם ממצאים גם מימי הבית השני (ביליג תשנ״ה:71–72, איור 87).

בגת שנתגלתה בשכונת גילה בירושלים נמצאה חוליית עמוד על רצפת הבור; לדעת וקסלר־בדולח (תשנ״ח:180, 191, גת א׳), העמוד שימש לתמיכת הקירוי של בור האיגום, וכך התאפשר תהליך התסיסה. הגת תוארכה לתקופה ההרודיאנית (המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ), בדומה לגת מחפירתנו, ויש בכך חיזוק לתאריך הקדום של גתות מטיפוס זה. לא התגלו באתר שרידים אחרים מהתקופה הרומית הקדומה. כאמור, בגת נמצאו גם נר מקורצף וספל אבן ששימשו יהודים בימי הבית השני. בסביבת ח׳ירבת אל־בורג׳ נמצאו יישובים יהודיים, דוגמת חורבת כישור, מצפון־מערב; חורבת מורן, חורבת זעק וחורבת רימון ממערב ומדרום־מערב; וחורבת ענים, חורבת צלית ואתר נחל יתיר, מדרום־מזרח (זיסו תשס״ד:27; קלונר וזיסו תשס״ו:136–137).

בתקופה הרומית המאוחרת חל שינוי מהותי באתר. בשטח A נבנה מבנה, ובו כנראה בית מרחץ, ואולי גם באר אנטיליה; ייתכן שהמבנה היה חלק מתחנת שירות. חלקים ממבנה זה יצאו מכלל שימוש במהלך המאה הה׳ לסה״נ.

בתקופה הביזנטית (המאות הה׳–הז׳ לסה״נ) פעל במקום בית יוצר לכלי חרס, שייצרו בו בעיקר קנקני שק וקדרות. מבנה השומרה נבנה במאות הו׳–הז׳ לסה״נ מעל הגת הגדולה (מס׳ 1), וחלק מהקירות והטרסות נבנו אף הם בתקופה זו; ייתכן שאזור זה, שבו בית המרחץ, הוסב לשטח חקלאי. הגת הקטנה (מס׳ 2) שייכת לטיפוס T1 של פרנקל (Frankel 1999:49), המתוארך למן תקופת הברונזה הקדומה עד ימינו, והוא נפוץ בארץ ובארצות הסמוכות.

מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית נמצאו על פני השטח כלי חרס אחדים, ובהם מקטרת. בימי המנדט הבריטי (1917–1948) נבנו בשטח B מתקנים לשאיבת מים. את הימצאותם של מתקנים חקלאיים ותעשייתיים ממגוון תקופות במקום זה יש לקשור לזמינות המים מבורות ומבארות, לתנאים הפיסיים הנוחים של בקעת יבל ולדרך שעברה במקום וקשרה בין בקעת באר שבע לאזור בית גוברין.

הערה

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-4847) נערכה בעת סלילת כביש 358 (שומריה–מושב שקף), במימון חברת מע״צ. היא נוהלה על ידי אילן פרץ ופרחיה נחשוני (צילום וניהול שטח A במשותף), והשתתפו בה אלכס פרייברג (ניהול שטח B), חיים לביא ויוסי אוחיון (מנהלה), ואדים אסמן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות), אליזבט בלשוב (סרטוט), רוברט קול (נומיסמטיקה), משה שדה (ארכיאוזואולוגיה), יעל גורין־רוזן (כלי זכוכית), קלרה עמית (צילום ממצא), אולגה שור (רפאות) וכרמן הרש (ציור ממצא). כן סייעו דניאל וורגה, יגאל ישראל ויעקב באומגרטן ממרחב דרום. את המטבעות ניקתה לנה קופרשמידט.

הפניות

אבני ג׳ וקלונר ע׳ 1987. הממצאים מאחוזת חזן. בתוך ע׳ קלונר וי׳ טפר. **מערכות־מסתור בשפלת יהודה**. תל אביב. עמ׳ 356–360.

אורמן ד׳ תשמ״ח. דרום השפלה — שמות ותחומים היסטוריים. בתוך ד׳ אורמן וא׳ שטרן, עורכים. **אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית**. גבעתיים. עמ׳ 21–30.

ביליג י׳ תשנ״ה. חורבת המוצה. **חדשות ארכיאולוגיות** קג: 71–72.

גרן ו׳ תשמ״ב. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל ב: יהודה** (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פאריס 1868, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

דן י׳ תשמ״ח. קרקעות דרום השפלה. בתוך ד׳ אורמן וא׳ שטרן, עורכים. **אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית**. גבעתיים. עמ׳ 50–58.

הדס ג׳ תשס״ה. החפירות בכפר עין גדי: 1993–1995. **עתיקות** 49: *41–*71.

היימן מ׳ 2009. אל־בורג׳. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (2.9.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1202&mag_id=115 (תאריך גישה 17.12.2009).

הרשקוביץ מ׳ תשנ״ב. ערוער בשלהי תקופת בית שני. **ארץ־ישראל** כג: 309–319.

וקסלר־בדולח ש׳ תשנ״ח. מיתקנים וחציבות בגילה שבירושלים. **עתיקות** 34: 179–194.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ז. חומת העיר העתיקה של ירושלים: הפינה הצפונית־המערבית. **עתיקות** 54: *95–119.

זיסו ב׳ תשס״ד. מערת ״יודן שאול״ בחורבת כישור, דרום שפלת יהודה. **עתיקות** 46: 27–35.

זיסו ב׳ וגנור א׳ תשס״ח. סקר וחפירות בחורבת בורגין שבשפלת יהודה: מערות קבורה, מערכות מסתור ומתקנים מימי הבית השני ועד לתקופה הביזנטית. **עתיקות** 58: 15–48.

ייבין ז׳ תשס״ה. בית הכנסת באשתמוע לאור חפירות 1969. **עתיקות** 48: *59–*98.

ישראלי י׳ ואבידע א׳ 1988. **נרות חרס מארץ־ישראל: אוסף לואיס וכרמן וורשאו**. ירושלים.

כוכבי מ׳ עורך, תשל״ב. **יהודה, שומרון והגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ״ח**. ירושלים.

מזור ג׳ תשס״ז. בית חווה משלהי תקופת הברזל ומימי הבית השני ב׳גבעה הצרפתית׳, צפון ירושלים. **עתיקות** 54: *1–*14.

נחשוני פ׳ תשס״ז. שרידים מהתקופות הרומית והביזנטית בחורבת חצץ, אשקלון. **עתיקות** 56: 81–97.

נחשוני פ׳, גורן י׳, מרדר ע׳ וגורינג מוריס נ׳ תשס״ג. אתר כלקוליתי ברמות נוף, באר שבע. **עתיקות** 43: *1–*24.

סטפנסקי י׳ תש״ס. שני מאוזוליאה בגבול בית הקברות של טבריה מן התקופה הרומית. **עתיקות** 38: *73–*90.

פרץ א׳ ונחשוני פ׳ 2009. אל־בורג׳. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (15.9.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1226&mag_id=115 (תאריך גישה 17.12.2009).

קליין מ׳ תשמ״ח. בין הר למישור: קווים למורפולוגיה של דרום השפלה. בתוך ד׳ אורמן וא׳ שטרן, עורכים. **אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית**. גבעתיים. עמ׳ 32–41.

קלונר ע׳ 1982. שני אתרים צלבניים בדרום שפלת יהודה. **טבע וארץ** כד: 254–256.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ו. מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר כוכבא. בתוך מ׳ מור, ג׳ פסטור, י׳ רונן וי׳ אשכנזי, עורכים. **לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט**. ירושלים. עמ׳ 125–147.

שטרן א׳ תשמ״ח. דרום השפלה — גבולות והגדרה גיאוגרפית. בתוך ד׳ אורמן וא׳ שטרן, עורכים. **אדם וסביבה בדרום השפלה: מחקרים בגיאוגרפיה והיסטוריה אזורית**. גבעתיים. עמ׳ 12–16.

Avissar M. 2005. The Clay Tobacco Pipes. In M. Avissar. *Tel Yoqne‘am: Excavations on the Acropolis* (IAA Reports 25). Jerusalem. Pp. 83–93.

Avissar M. and Stern E. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Bar-Nathan R. 2006. *Masada* VII: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports; The Pottery of Masada*. Jerusalem.

Beck P. 2000. Area B: Pottery. In M. Kochavi ed. *Aphek-Antipatris* I: *Excavation of Areas A and B; The 1972–1976 Seasons* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 19). Tel Aviv. Pp. 112–133.

Covello-Paran K. and Avshalom-Gorni D. 2008. Pottery Production at Ḥorbat Rodem near Bet-She’an. *‘Atiqot* 58:37*–46*.

Frankel R. 1999. *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries* (JSOT/ASOR Monograph Series 10). Sheffield.

Johnson B.L. 2007. The Pottery from the Roman Bathhouse (Area E) and Metzad ‘Arugot (Area B). In Y. Hirschfeld. *En-Gedi Excavations* II: *Final Report (1996–2002)*. Jerusalem. Pp. 428–454.

Kool R. In preparation. The Coins of the North Sinai Survey (1972–1978). In E. Oren ed. *Survey in Northern Sinai: Hellenistic and Roman Periods*.

LRBC II: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part II: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498)*. London 1965. Pp. 41–114.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (JSOT/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Mazar E. and Gordon B. 2007. The Pottery from the Peristyle and Southern House. In E. Mazar. *The Temple Mount Excavations, Jerusalem 1968–1978, Directed by Benjamin Mazar. Final Reports* III: *The Byzantine Period* (Qedem 46). Jerusalem. Pp. 149–176.

Peleg M. 2004. A Late Roman–Byzantine Bathhouse at Beth She’an. *‘Atiqot* 46:55*–81*.

RIC V/II: P.H. Webb. *The Roman Imperial Coinage* V, II. London 1933.

RIC VII: P.M. Bruun. *The Roman Imperial Coinage* VII: *Constantine and Licinius A.D. 313–337*. London 1966.

Vincenz A. de 2007. The Pottery. In Y. Hirschfeld. *En-Gedi Excavations* II: *Final Report (1996–2002)*. Jerusalem. Pp. 234–427.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Site from the Roman and Byzantine Periods at Khirbat el-Burj

Ilan Peretz and Pirhiya Nahshoni
(Pp. 1*–30*)

During July–August 2006, an excavation was conducted at Khirbat El-Burj, 0.5 km southeast of the Arab village with the same name (map ref. NIG 190710–860/594290–460; OIG 140710–860/094290–460; Fig. 1), in the wake of plans to construct Road No. 358. A number of squares were opened in two areas (A, B; Fig. 2).

The site is located in the Yaval Valley, at the foot of the Ḥebron Hills, one kilometer south of Tell Beit Mirsim and alongside an ancient route leading from Be'er Sheva' to Hebron and Bet Guvrin (Fig. 1). During the Persian–Early Roman periods (following the Bar Kokhba Revolt), the southern Judean Shephelah was part of the district of *Idumea*. From the Late Roman to the Early Islamic periods (third–tenth centuries CE), the area was included within the territory of the city of Bet Guvrin (Elutheropolis) and was referred to in some ancient sources as *Darom*. A Crusader fort from the twelfth century in the nearby village of El-Burj, called *Castrum Ficuum*, attracted the attention of scholars and the inspectors of the Mandatory Department of Antiquities.

Area A (Plans 1–3)

In this area (94 sq m), a row of three rooms, possibly associated with a Roman bathhouse, were partially exposed (Plan 1; Fig. 2:E0–E2). The walls were built of large dressed stones or fieldstones of various sizes. Room 1 (Fig. 3), in the southeastern corner of the building, had a plastered floor overlying a fill of fieldstones. Room 2 (Figs. 4–6), in the center of the row, and its floor (L534), were deeper than the other rooms, indicating that this may have been part of the *preafurnium*, where the furnace was located. Of the northern room (3; Fig. 7), segments of Walls 8 and 10 were exposed. Somewhat later, within the early Byzantine period, another room (4; Fig. 8) was added in the south, adjacent to W7 of Room 3. It is not clear whether two parallel wall segments, found north of the bathhouse (Plan 2; Fig. 2:F5), are part of the same structure.

The artifacts recovered from the fills and the floors included architectural elements of the bathhouse—*tubuli*, ceramic tiles and segments of mosaic panels (Fig. 6), as well as fragments of pottery vessels (Figs. 13–17), glass vessels (not illustrated) and three coins (Nos. 1–3; studied by Robert Kool), most dating to the Late Roman and early Byzantine periods (end of third–fifth centuries CE), with a few sherds from the Middle Ages that were recovered on the surface (Fig. 15:4, 5). The structure was in use during the Late Roman and Early Byzantine periods and at least part of it was demolished in the Byzantine period.

West of the bathhouse, outside the limits of the excavation, another structure including a pool with a mosaic floor is visible on the surface; its date is unknown (Plan 3; Fig. 2).

Area B (Plans 4–9)

In Area B (170 sq m), the earliest remains to be found in the excavation were associated with a plastered installation built partly into a cave (Plan 4). The finds include pottery sherds from

the Chalcolithic and the Middle Bronze Age II (Fig. 18:1, 2) and two undated stone objects (Fig. 18:21, 22). A large winepress was erected above the installation in the Early Roman period (Plan 4; Fig. 2:A17), consisting of two plastered collecting vats (L622, L664) and a treading floor (L676; Figs. 9–11). The large collecting vat (L664) had a short, plastered column hewn into its floor, perhaps to support the vat cover.

The winepress went out of use and became a refuse pit in the Early Roman period, no earlier than the second half of the first century CE, as attested by the artifacts found there. These consisted mainly of pottery vessels (Fig. 18:3–18), but also stone vessels (Fig. 18:19, 20), notably a fragment of a measuring cup, glass sherds (not illustrated) and animal bones, including horse, sheep/goat and cattle, and at least three dogs (Tables 1–3). A small structure, perhaps a watch-tower (L673; Plan 4), was built on top of the winepress, most likely in the Byzantine period.

A second, smaller winepress was revealed at the northern end of Area B (Plan 5; Fig. 2), consisting of a treading floor (L680) and a collecting vat (L681) hewn into bedrock. No significant artifacts were found to aid in dating the winepress. Cupmarks of various sizes were found on both the treading floor and a small segment of bedrock that was exposed southeast of this winepress (Plan 6; Fig. 2:B17).

The entrance to a pottery kiln was exposed south of the Early Roman winepress (Plan 7; Fig. 2:Y12), consisting of two curved walls (W32, W33) built of small and medium-sized fieldstones. The kiln was dated to the Byzantine period (fifth–seventh centuries), based on the pottery finds (Fig. 19). East of the kiln, ash and Late Roman pottery was found (Fig. 20).

South of the Byzantine pottery kiln, burnt soil and ash and layers of lime apparently indicate the presence of a limekiln (Fig. 2:Y11). East of the Early Roman winepress and the pottery kiln, some walls—possibly agricultural terraces (Plans 8, 9; Fig. 2:A10, A12, C13, C15)—and fragmentary pottery vessels from the Late Roman and Byzantine periods (Figs. 12, 21, 22) were exposed.

In Area B, the opening of a rock-cut cistern was visible on the surface west of the small winepress (Figs. 2, 12). It was not explored.

Conclusions

The remains at Kh. el-Burj are attributed to three main periods: Early Roman, Late Roman and Byzantine. The Early Roman winepress is of a type known in the Jerusalem area, and it may have belonged to one of the Jewish villages of the period that existed in this area (e.g., Ḥorbat Kishor, Ḥorbat Moran, Ḥorbat Rimon, Ḥorbat Tilla, Ḥorbat Za'aq, Eshtemo'a and Yata). Some of these villages continued to exist, or were rebuilt, in the Late Roman period. At that time, a monumental building with a bathhouse was erected at the site, which remained in use until the fifth century as part of a road station or a Roman camp (similar to Be'er Sheva' and Karmel, south and east of the site). In the Byzantine period and later, the remains took on a more industrial and agricultural character.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. The excavations areas.
Plan 1. Area A: the building, plan and sections.
Plan 2. Area A: Walls 1 and 2.
Fig. 3. Floor of Room 1, looking south.
Fig. 4. Room 2 and Wall 6, looking south.
Fig. 5. Wall 5 and the refuse and destruction layers (in section) in Room 2, looking northeast.
Fig. 6. Architectural elements and mosaic-floor fragments in the building.
Fig. 7. Room 3, looking northeast.
Fig. 8. Room 4, looking west.
Plan 3. Area A: the pool.
Plan 4. Area B: Winepress 1, the plastered installation, the cave and the Byzantine structure: plan and sections.
Fig. 9. Winepress 1, looking south.

Fig. 10. Winepress 1: plastered wall of the collecting vat (L622) built upon the earlier plastered installation, looking west.
Plan 5. Area B: Winepress 2.
Fig. 11. Winepress 1: collecting vat (L664).
Plan 6. Area B: cupmarks.
Plan 7. Area B: The pottery kiln and the lime-kiln(?), plan and section.
Plan 8. Area B: Walls 28–30.
Fig. 12. A cistern.
Plan 9. Area B: Walls 26 and 27.
Fig. 13. Pottery from Room 1.
Fig. 14. Finds from Room 2 and the floor south of it.
Fig. 15. Pottery from Room 3 and outside of it.
Fig. 16. Pottery from Room 4.
Fig. 17. Pottery from the area north of the building.
Fig. 18. Finds from Winepress 1.
Fig. 19. Pottery from the pottery kiln.
Fig. 20. Pottery from the ash layers, east of the pottery kiln.
Fig. 21. Pottery from the limekiln(?).
Fig. 22. Pottery from the terrace walls.